

УДК [930+355.141] (477)

Євген Славутич

СЛУЖБОВИЙ ОДЯГ І МУНДИРНЕ ЗАБЕЗБЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ МУЗИКИ В ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ГЕТЬМАНЩИНІ

Дане дослідження є першою спробою у вітчизняній уніформології на основі комплексу введених автором до наукового обігу архівних матеріалів пролити світло на розвиток мундирного забезпечення Військової музики, як однієї з категорій військових служителів в Українській козацькій державі, та дати вірогідну характеристику службового одягу особового складу Музики.

В історії українського військового костюму однострої¹ і система забезпечення мундирними речами збройних сил Гетьманщини залишаються і досі, з різних на то причин, одним з найменш вивчених розділів вітчизняної уніформології. Навіть окремі питання, які привертали увагу дослідників, містять ще багато лакун і загадок й потребують уточнення, доповнення, подальшого доопрацювання і вивчення. Такий стан історіографії даного комплексу проблем в якійсь мірі зумовлений самим станом джерельної бази, коли документальні відомості про зовнішні атрибути і систему забезпечення збройних сил Війська Запорозького розпорошені по різних фондах і архівосховищах з різним ступенем збереженості, а комплекс прямих, безпосередніх речових та ілюстративних джерел, майже відсутній. Іншою причиною є відсутність у дослідників вітчизняної воєнної історії фахової підготовки, необхідних знань з історії костюму пізнього середньовіччя і модерного часу, неволодіння особливим, історично складеним місцевим термінологічним апаратом, тобто невміння «прочитати» зміст знайдених докуме-

нтів. В запропонованій студії автор ставить за мету розглянути мундирне забезпечення й однострої *військової музики* в Гетьманщині в їхньому історичному розвитку, за наявним у розпорядженні на даний момент комплексом джерел.

Однострої виконують чи не головну знакову функцію, представляють того чи іншого індивіда або соціальну групу. Вигляд мундира викликає уяву про те, чого можна чекати від носія даного мундира, говорить про рід його служби, обов'язки і права. Але як це не дивно, навіть для геральдичного боку історії мундиру військової музики не знайшлося місця на сторінках української історії, не кажучи вже про решту специфічних питань, які є предметом дослідження уніформології. Це можна пояснити великою мірою тим фактом, що комплекс речових та іконографічних джерел безпосередньо з даної проблеми геть вісутній, а матеріали полкових і центральних урядових канцелярій Гетьманщини, які мали відношення до забезпечення Музики, збереглися далеко не в повному обсязі і до того ж розпорошені по різних вітчизняних і закордонних архівосховищах. Дана обставина не дозволяє і нам розв'язати поставлену проблему максимально точно і вичерпно.

Однорідний військовий стрій, уніфікований одяг, покликаний розрізнати воїнські частини, з'явився в європейських арміях у XVI ст., а в турецькому вийську, зокрема в славетному яничарському корпусі, ще раніше. Однак, тільки з постановом у XVII–XVIII ст. регулярних національних армій почала вводитися однорідна, строго регламентована форма одягу, однострій, як одна з ознак цих армій. Говорячи про однострій, або мундир, розуміють передусім приписаний крій, колір, відзнаки та спосіб носіння. Свій початок новоманірний мундир бере в королівських й князівських гвардіях і надвірних службах, які з'явилися у західноєвропейських дворах у XV ст.² Подібний характер мали і наймані професійні надвірні гетьманські та полкові служби новоутвореної козацької держави Військо Запорозьке, до яких зокрема належала і Військова та полкова музика. Як і на Заході, в Гетьманщині саме наймані регулярні формування, до яких належали охочепіхотне і охочекомонне військо (сердюцькі і компа-

нійські полки відповідно), Жолдацька сторожа, Надвірна компанійська короґва, Генеральна Артилерія, Музика Військова, а також полкові служителі, першими отримали спеціальний уніфікований службовий одяг, або «барву». Причому ця практика вводитьсь вже у перших десятиліттях існування козацької держави, тобто на понад півстоліття раніше, ніж в козацькому війську, якому уперше було приписано мундир у 1735 р.

Особовий склад Військової музики складався з 5-7 трубачів, 2-х сурмачів³ і довбиша, або литаврщика⁴, яких очолював старший трубач, або отаман «трубецкой» чи «трембачний». Перебуваючи при гетьманському уряді, служителі Музики майже завжди супроводжували володарів булави у далеких поїздках і делегаціях, як-то до Москви або Санкт-Петербурга, в частковому або повному складі⁵.

Музиканти одержували зі скарбниці жалування, інструменти і принаймні з останньої чверті XVII ст. мали одноманітний формений службовий одяг – «барву»⁶, або мундир, що належав до звичайних статей їхньої винагороди за службу (пожалування готовою барвою або тканинами вважалося також однією з форм заохочення). Зазвичай *барвою* називали будь-який періодично жалуваний господарем або урядом службовий одяг, який видавали найманим служителям у готовому вигляді або матерією на його виготовлення. В костюмі і в забезпеченні служителів мундир (барва) займав межове положення, будучи одночасно і статтею натурального жалування, і частиною «потребностей» служилої людини. Окрім утилітарних функцій барва, службове плаття⁷, становила частину воєнної символіки, а також відіграла важливу комунікативну роль, демонструючи належність служителів Музики до протекції Війська Запорозького й гетьманського уряду зокрема. На нашу думку, саме необхідність виокремити служителів з-поміж маси козаків, позначити знаково їхній професійний статус, а також діалог між сюзереном та підлеглими, ступінь залежності, зумовили появу у музикантів (як і у інших гетьманських служителів) сталого комплексу одягу, уніфікованого за кольором, фасоном і вартістю, тобто мундиру.

Про службовий одяг служителів Музики Військової за правління перших володарів булави до XVIII ст. практично нічого невідомо. Вже на запит Малоросійської колеґії 1722 р. про витрати Військового Скарбу на військових служителів за колишніх гетьманів Генеральна військова канцелярія (далі – ГВК) відповідала, що таких даних немає, бо відомості з канцелярії гетьмана Мазепи пропали. Відомо, що сердюцькі полки (охочепіхотне військо), згідно з твердженням автора «Історії Русів», 1674 р. за приписом І. Самойловича отримали в якості мундиру короткі бавовняні мальвові, тобто рожеві (вочевидь мусулбесові), спідні каптани-куртки, стьобані на бавовні, блакитні суконні шаровари та замість плаща – турецьку дуламу з білої габи, з великим відкидним коміром до пояса⁸. Тобто по суті, сердюцький мундир за фасомом копіював яничарську уніформу, що й не дивно, адже сердюцькі полки формувалися і озброювалися за зразком славетного яничарського корпусу. Однак, у нас немає поки що підстав стверджувати, що й інші служителі, зокрема музиканти, отримували за Самойловича подібний мундир. Причому в даному випадку уніфікація кольорів предметів одягу була викликана великою мірою питомою характеристикою самих тканин: габи⁹ і мусулбеса. А їхнє широке застосування в мундирах різних Військових та полкових служителів протягом другої половини XVII – першої третини XVIII ст. було зумовлене великою мірою режимом економії через розорення країни і тягар частих виснажливих війн.

Говорити про існування на той час якогось регламентованого комплексу одягу певного крою та кольору, тобто певного положення, яке регламентувало службовий стрій в цілому, ще передчасно, доки не з'являться серйозні свідчення на цей рахунок. Втім, жупани, пояса, шаровари і чоботи козацького зразка носили усі наймані службовці. А за гетьманування І. Мазепи, на межі століть, мундири охотного війська та військових служителів вже починають шити комплексно за фасомом шляхетського і старшинського костюму, складаючи з жупана і *кунтуша*. При цьому, барвну, комунікативну (знакову) роль починає відігравати верхній каптан-кунтуш замість жупана.

Слід трохи роз'яснити зміст нового поняття «мундир», що з'являється в українському лексиконі на початку XVIII ст. і по-буває паралельно з традиційною назвою «барва». Термін «мундир» (нім., від фр. Die Montur – одяг, спорядження, постачання) увійшов в обіг в Росії у 1700-х рр. і спочатку мав збиральний характер, позначаючи увесь комплекс речей військового обмундирування і спорядження, що належить солдату, а в Гетьманщині цим запозиченим через російську мову терміном стали позначати з початку XVIII ст. тільки комплекс приписаних уніфікованих предметів службового обмундирування, який до цього обіймався поняттям «барва» в його широкому значенні. У вузькому розумінні слова під «барвою» або «мундиром» розумівся, при наявності інших формених речей, тільки *суконний*¹⁰ жупан чи верхній каптан (при його наявності, – зазвичай кунтуш) визначеного кольору і фасону, що ніс інформацію про рід війська, професію (вид служби) і чин власника мундиру, тобто той обов'язковий головний одяг, що виконував комунікативну функцію. Наприклад, у малоросійських козаків до 50-х рр. XVIII ст. роль мундиру, репрезентаційну функцію, виконував спідній каптан-жупан, що був одного фасону і кольору в усіх полках, тоді як колір і фасон верхнього одягу, штанів і шапок залишалися на розсуд полкових урядів. А в європейських та російській Арміях роль мундиру виконував каптан-жюстокор, який носили поперх камзола.

Мундир службовців не являв собою повного комплексу предметів строю. Аналіз писемних пам'яток другої половини XVII ст. – першої половини XVIII ст. показав, що цим терміном на Україні обіймали або самий тільки жупан чи верхній каптан, або комплект із жупана і верхнього каптана, а іноді – також ще й шапки, штанів і пояса (тобто ті формени речі, що відігравали роль воєнної чи службової символіки).

Вітчизняний дореволюційний дослідник української старовини Н. Сементовський, якому пощастило натрапити в російських архівосховищах і музейних збірках на комплекс невідомих або втрачених на сьогодні оригінальних документів, малюнків і автентичних речей, що відносяться до часів правління перших

гетьманів Війська Запорозького, впевнено дає детальний опис зовнішніх атрибутів караульних жолдаків, що належали до гетьманської гвардії, зокрема відзначивши, що службовий стрій жолдаків складався «из верхнего кафтана синего сукна, с красным откидным воротником и такими же обшлагами (очевидно слід розуміти кунтуш з червоним шалевим коміром і вилогами – *Є.С.*), подкафтання красного также суконного, шаровар яркого цвета по большей части светло-зелёных или оранжевых и чёрной высокой меховой шапки с красным верхом»¹¹. Цілком вірогідно, що подібний мундир мали і служителі Музики Військової, які разом з жолдаками були найближчими до гетьмана військовими служителями. Даний опис речей цілком відповідає побутовим реаліям того часу, а комбінація синього і червоного кольорів мундиру, на нашу думку, є кольором гетьманської лівреї, тобто відповідає гербовим барвам гетьмана Мазепи, відзеркалюючи юрисдикцію, статус і ступінь підпорядкованості, залежності служителів по відношенню до патрона. Подібна практика мала місце і в деяких європейських країнах, де музиканти разом з надвірними гвардійцями носили мундири кольорів королівської лівреї.

Якщо ж звернутися до писемних пам'яток офіційного характеру, то можна побачити, що наведені у них дані про склад і жалування Музики Військової дещо розходяться. Це можна пояснити тим, що наведені у них положення відносяться до різних років або навіть десятиліть історії Музики, або ж отримувалися з різних джерел. Так, в архіві Російського Сената нами знайдено виписку про видатки Скарбу Військового до гетьманування Скоропадського, «как бывало издавна при прежних Гетманах в Малой Росии» (насправді дані, отримані Сенатом після смерті Скоропадського, з вуст самих служителів, через зникнення архіву канцелярії Мазепи, стосуються в більшості пунктів лише початку XVIII ст., адже суперечать відомим сьогодні даним писемних пам'яток кінця XVII ст., що відклалися в різних архівосховищах). Згідно з нею, «Музыка Войсковая» складалася з 7 трубачів, 2 сурмачів і 1 добоша. З них 2-м трубачам платили річного жалування по 24 руб. і «на мундир» їм витрачалася по 16

руб., а іншим 5-м трубачам, сурмачам і довбишу – по 16 руб., а на мундир – по 6 руб.¹² (Варто відзначити, що Військова Музика отримувала значно більше жалування, ніж усі інші військові служителі, а їх статус скоріше прирівнювався до старшинського.) А в іншому документі, датованому 1722 р., зазначено, що за розвідками Генеральної канцелярії, за гетьманування Мазепи на Музику Військову давалося на рік: грошей – по 40 талярів¹³ на людину, а на всіх 8 осіб – 8 руб., окрім того – по 2 рублі «на кожухи». А окремою статтею передбачалося ще й диференційоване жалування, а саме: рядовим музикантам – «Барва, сукно, локтевий карун добрий, мосулбес жадному и по рублю грошей», а «атаману трембачному» Якубському і сурмачу особливо – «барва тонкая и по пол косяка лудану и по 8 коп грошей»¹⁴. Номенклатура тканин в службовому гардеробі військовослужбовців сама по собі була свідченням певного соціального і посадового статусу. Цілком правдоподібно, що наведені в обох джерелах дані є вірними, адже вартість портища указаних тканин приблизно еквівалентна сумі грошей, передбачених «на мундир», наведених в іншому документі. А з інших джерел, зокрема і зі звітів самих музикантів, нам відомо, що уряд часто видавав найманим військовим служителям гроші на мундир замість готового одягу чи тканин, адже за умов частих військових кампаній, майже постійного військового стану, уряду не завжди вдавалося налагодити централізоване забезпечення найманців. Судячи з наведеної вказівки, рядові музиканти мали за мундир, тобто ліврею, кунтуш із доброго цупкого і тугого *карунового* сукна (якісне сукно середнього гатунку), очевидно синього кольору, як у ліврей інших гетьманських служителів, і спідній каптан, або жупан, мосулбесовий, тобто пошитий з турецького простого, дешевого вузького червоного бавовняного полотна – мосулбесу (зустрічаються також форми «мусулбес», «мосолбес» й «маселбас»), або світло-червоного кумача невисокого гатунку¹⁵. А отаман і сурмач носили подібний мундир, але пошитий з кращих матерії, а саме: кунтуш тонкого західноєвропейського сукна вищого гатунку і спідній каптан із камки лаудану, або лудану¹⁶. Описаний одяг

музикантів, і передусім представлені тканини, був дуже типовий для побутових реалій того часу. Так, мусулбесові каптани і карунові кунтуші або верхні жупани були найпоширенішим службовим одягом в Гетьманщині в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. серед найманих гетьманських (Військових) і полкових служителів, а також приватних «лучших» слуг козацької еліти¹⁷. В той самий час камка лаудан найбільш широко зпоміж інших шовкових тканин використовувалася у вихідному костюмі козацької старшини саме в кінці XVII–першій чверті XVIII ст., поряд з тонкими сукнами (у польових же умовах, під час бойових дій, старшина дуже часто носила більш практичні кунтуші з карунового чи ліктьового сукна і каптани з бавовняних тканин (кумача і китайки), стьобані на бавовні).

Отож, згідно з наведеними даними, Музиці жалували службовий одяг, мундири, не в готовому вигляді, як наприклад сердюкам, а забезпечували грошима і матеріалами, з яких музиканти самостійно справляли собі мундир. Цей обов'язок лежав на отамані, який домовлявся з місцевими майстрами про виготовлення форменого одягу і, очевидно, про підряд інших необхідних для служби речей, як-то: чобіт, шапок, штанів, поясів, опанчей, кожухів і рукавиць.

Український *жупан*, або каптан¹⁸, практично не відрізнявся кроєм від польського аналога (жупана) того часу і був у близькій спорідненості з кавказьким і ногайським бешметом. Жупан був одностороннім, із значним заходом піл наліво, довжиною нижче колін чи до середини литки. Мав вузький сторчковий комір (до 3 см) зі скошеними кінцями, шився до стану і розширювався від стану до низу за рахунок вставних клинів: суцільно кроєна спинка трохи підрізала в стані, по боках у підрізи між передками й спинкою вшивалися широкі клини, а в розпори швів зверху – прорізи вертикальні полотняні кишені прямокутної форми. Фалди групувалися по боках, на кишенях. Застібався жупан великими чи дрібнішими гудзиками, густо нашитими по правому борту від коміра до пояса, і накидними шнуровими петлями. Ліва пола кроїлася ширшою за праву для заходу, а її борт вгорі

зводився плавно дугою до коміра. Рукава жупана були довгими і за формою нагадували окорок: дуже широкі в плечах і ліктях, вони різко звужувалися нижче ліктя до зап'ясть, охоплюючи щільно передпліччя, а на кінці мали довгий розріз, який густо застібався дрібними круглими гудзиками або гапличками до 10 пар. Рукава завершувалися округлим або гострим мисиком довжиною в вершок, який частково прикривав тильну частину кисті; його підшивали іншою тканиною і могли відгинати у вигляді кавраша. Прості службові каптани із мусулбеса, кумача або товстого сукна підбивали грубим полотном-хрящем, а поли і рукава облямовували (підшивали) киндяком¹⁹ чи крашениною. Довкола, на проріхах кишень і на кінці рукавів каптан обшивався звичайним портним (конопляним) або гарусним шнурком. Шнурок служив не тільки прикрасою, але й захищав найбільш уразливі місця від пошкодження і передчасного зношення. Камчаті і атласні каптани підбивали крашаниною²⁰, полотном або киндяком, облямовували зазвичай на рукавах і полах (обидві або тільки праву) атласом, тафтою, камкою або кумачем і обшивали срібним або шовковим шнурком. Причому каптани із легких бавовняних і шовкових тканин (зокрема і лудану) зазвичай утеплювали бавовною або «клочем» (сумішшю бавовняної, конопляної волокнини й вовни) і стібали шовком за східним звичаєм²¹.

За нашими спостереженнями, кафтаном, або кафаном чи кахтаном (рання форма), спочатку називали спідні каптани-жупани, пошиті з бавовняних і шовкових тканин, стьобані на бавовні, але з 10-х років XVIII ст. цей термін поступово поширився і на суконні жупани польського покрою, хоча зрідка паралельно жила і стара назва.

*Кунтуш*²². Судячи з наявних іконографічних, речових та писемних джерел, кунтуш того часу був однобортним, довжиною до середини литки, шитий з устанком (в талію) і мав розширений від пояса силует. Суцільно кроєна широка спинка, трохи ушита в талію, глибоко підрізлася в стані і переходила у довгу вузьку прохідку. Передки також підрізувались на 10-12 см. У підрізи між передками й прохідкою вшивалися широкі клини, завдяки

чому фалди рівномірно групувалися по боках і позаду. В місцях пришиття гострих клинів утворювалися «вуса». По боках вверху юбки вшивалися вертикальні прорізнi полотняні кишені, як у жупана. Кунтуш мав неглибокий запах правої поли на ліву. Причому ліва і права пола у кунтуша, на відміну від жупана, були майже однакові, трохи розширені до низу. Застібався гудзиками до 10 штук, причому самі гудзики нерідко того часу нашивали секціями, в двох або трьох місцях. Кунтуш відзначався великим розмаїттям вирішення форми рукавів, проріх, коміра і способів носіння. Характерною рисою кунтуша були проріхи в рукавах, куди могли просуватися руки. Рукава могли мати проріхи або під пахвами або уздовж усього рукава до зап'ястя, або на рівні ліктя попереду, а могли бути і цілком декоративними, вільно звисаючими довгими смугами. Комір робився або у вигляді невисокої стійки, або шалевим, або ж невелим відкладним. Але в службовому побуті поширився варіант кунтуша зі сторчовим або неглибоким шалевим коміром (причому останній мав поширення переважно лише в кінці XVII і на початку XVIII ст.) і відносно довгими (трохи довшими за руку), широкими, звуженими в зап'ясті рукавами, із довгими проріхами під пахвами. Закінчувалися невеликою воронкою із розрізом і застібалися гаплицями або гудзичками. Рукава кунтуша могли закидатися за плечі на спину, утворюючи т.зв. «вильоти», або просто звисали, а в холод одягалися повністю на руки. Кінці рукавів могли відвертати, утворюючи вилоги. Підбивали службовий кунтуш зазвичай крашениною в колір каптана, а нерідко також підшивали рукава і поли або ж довкола по периметру (суконними, гарусовими²³ чи киндяковими) «лиштвами»²⁴ (смугою іншої тканини) прибоного кольору. Довкола, на прорізах кишень, на «вусах» і рукавах кунтуш обшивали портним і шовковим шнурком. Кунтуши з тонкого сукна підбивали крашениною, киндяком або кумачем, оздоблювали оксамитовими, суконними, лудановими, атласними, тафтяними або табинковими «лиштвами» та обшивали шовковим, срібним або золотним шнурком, а з 20-х років в оздобленні починають широко використовувати також позумент,

яким обшивали «вуса», підпашники, а нерідко також поли і комір, замість шнурка або одночасно з ним²⁵.

Кунтуш підперезували шерстяним (гарусовим, коломиївковим /каламайковим²⁶ або плетеним) чи полотняним поясом, або ж носили нарозхрист, пов'язуючи пояс по жупану. Довгий і широкий пояс за східним зразком складали до третини його ширини або скручували джгутом, а кінці не зав'язували вузлом, а закладали спіраллю і випускали позаду²⁷. Можна припустити, що на свята і в урочистій обстановці музиканти підперезували одяг шовковим (шальовим або півшальовим) гладким червоним поясом турецької або іранської роботи (Такі відносно недорогі пояса були найуживанішими в позастроєвому, вихідному і повсякденному костюмі старшини, а також в святковому строї заможних козаків).

Як зазначалося вище, мундир складав лише частину гардеробу музик. Серед решти необхідних для служби речей слід назвати штани, шапку, чоботи, рукавиці, білизну (сорочки, порти, панчохи), а також кожух та суконну опанчу, а можливо ще й ярмолук, або кобеняк, якими музиканти, очевидно, забезпечували себе самотужки за власні кошти, як решта найманих служителів й охотне військо (сердюки і компанійці згідно з універсалом Мазепи отримували в 90-х роках від господарів осель, де вони квартирувалися, по золотому на тиждень «жебы за тие золотые прибыраючи меншие свои потреби чоботи и иные измышляли»²⁸. Ці предмети строю зазвичай купували в лавках або замовляли в кравецьких цехах у майстрів. За кроєм і формою вони практично нічим не відрізнялися від указаних звичайних речей козаків, загальновійськових, полкових, сотенних і приватних служителів.

Поясним одягом служили традиційні козацькі шаровари²⁹ кавакзко-татарського крою, на очкурі. Вони були неширокими (на відміну від запорозьких турецького типу), звужувалися нижче колін і заправлялися у чоботи без нависання. Холощі з'єднувалися під кутом і мали клиновидну вставку із 2-х трикутних клинів, як у татар і народів Північного Кавказу. Рядові служителі і козаки носили шаровари, пошиті зі звичайного свитного

сукна або простого фабричного польського чи німецького сукна – шиптуха, тузінка або бенкля, рідше – із бавовняних тканин. Підбивали товстим полотном-хрящем. По боках в розпори швів вшивалися прорізнi прямокутні кишені з того ж полотна³⁰.

Чоботи чорні ялові – традиційного козацького крою, – шиті без розрізнення на правий і лівий, з м'якою підшовою і підківками-скобами замість підборів, що кріпилися трьома шипами. Чоботи були широкі в ступні й пальцях, мали негострим кутом носок, невисокі халяви до середини литки і двошарові закаблуки з луб'яною дерев'яною прокладкою, відповідно вигнутою. Такі чоботи східного походження залишалися у козаків протягом усього XVIII ст. за свідченнями сучасників.³¹

Головним убором військовим служителям служила «шапка» кримського типу, на відміну від козацького шлика. Звичайна шапка складалася з підбитої овчиним хутром і критої сукном невисокої півсферичної чи циліндричної тулії і широкої прямої околиці з чорних смушків, шириною до 15 см (козацька стройова шапка натомість мала довгий вершок і нешироку смушкову околицю). Такі шапки широко побутували на Україні у XVIII ст. Їх носили цивільні, козаки-підпомічники (з 1735 р.), компанійські (охочекомонні) козаки, сердюки, жолдаки та інші військові і приватні служителі. В середині століття цей тип шапки часто фігурує під назвою круглої або польської шапки³². Взимку, ймовірно, носили особливу шапку, пошиту «малахаєм», або «шапку капелюх». То була традиційна тепла шапка з клапами-навушниками, яка мала суконний верх і підбивалася чорним смушком. Відвороти капелюха, що спускалися, добре захищали вуха та шию від вітру й холоду. Кінці відворотів сходились і застібалися під підборіддям³³.

До білизни належали традиційна полотняна *сорочка*³⁴, яку заправляли у штани, *портки* – спідні полотняні штани, пошиті з товстого конопляного чи лляного полотна, і *панчохи* літні й шерстяні.

Демісезонним одягом служила *опанча*, або *епанча*³⁵, – широкий, довгий безрукавний плащ з цупкого товстого сукна. Мог-

ла мати і широкий виложистий комір. А взимку одягали кожух – нагольну (некриту) овчину шубу³⁶.

За даними О. Лазаревського, на утримання «войскової музики» гетьманом (Скоропадським) було віддано Нові Млини. На час смерті І. Скоропадського і за правління наказного гетьмана П. Полуботка у 1722–1723 рр. у складі Військової Музики, що знаходилася при гетьмані, перебувало 5 трубачів, 2 сурмачі і 1 довбиш. Причём, зі зміною патронів, 1722 р. отаман Максим Якубський одразу підняв питання про забезпечення Музики, подавши наказному гетьману Полуботку чолобитну. В ній зокрема йшлося, що за колишніх «антецессоров» (гетьманів), як і за покійного Скоропадського, давалася Музиці «барма» і борошно, а за 2 роки грошима, однак за той і поточний рік барми і грошей не дано. Відповідь не забарилася, і в кінці 1722 р., у грудні, музиканти отримали жалування за 1722 р. грошима: старший трубач Максим Якубський – 100 золотих, інші 4 трубачі, 2 сурмачі і довбиш – по 60 золотих³⁷. Зміна центрального органу влади з ув'язненням наказного гетьмана вкрай негативно позначилась на матеріальному забезпеченні і добробуті служителів. Судячи з усього, за період правління Малоросійської колегії, протягом наступних 7 років, музиканти зовсім не отримували належне їм заслужене річне жалування грішми і провіантом, «як прежде обикновенно бівало», на що вони скаржилися 1729 р. новообраному гетьману Д. Апостола. На той час в складі Музики перебувало вже 4 трубачі, 1 сурмач і 1 довбиш³⁸.

Згідно із Зразковою відомістю про платню найманим військовим служителям Війська Запорозького, учиненою гетьманом Д. Апостолом і Генеральною старшиною й затвердженою в Колегії іноземних справ 1729 р., служителі Музики Військової мали отримувати на рік наступне жалування: Першому трубачу або отаману трубецькому – 24 руб. та 16 руб. на мундир, 2-м іншим трубачам, 2-м сурмачам та довбишу – 16 руб. і 6 руб. на мундир. Отже, протягом 30–40-х рр. всі рядові музиканти мали однаковий формений одяг відносно крою, матеріалу і кольору, який складався, подібно до мундиру жолдаків, з червоного каптана,

синього кунтуша і «круглої» шапки з широкою чорною смушковою околицею і низьким верхом. Мундир отамана за традицією шився з кращих матеріалів й очевидно оздоблювався позументом і коштовним шнурком. Для виготовлення мундирного одягу отаман спеціально підряджав кравця-тендітника і шапощника³⁹. Доповнювали мундир, як і раніше, традиційні чоботи, шаровари, пояс, опанча, кожух і білизна. Офіційна документація свідчить, що музиканти у вказаному складі на чолі з отаманом Матвієм Івановим упродовж 30-40-х рр. регулярно отримували відведену на мундир суму протягом наступних десятиліть, хоча часом доводилося писати чолобитну до самої імператриці для отримання заслуженого жалування⁴⁰.

Починаючи з 30-х рр. в Гетьманщині в крої і деталях каптана відбуваються деякі зміни, які торкнулися передусім крою і форми рукавів, коміра, а головне – застібки каптана. Рукава стали коротшими, нормальної довжини. Залишаючись традиційно широкими в плечах, вони тепер звужувались поступово, по прямій чи незначною дугою, до вузьких зап'ясть, застібаючись гапличками. Їх кінці стали прямими, позбувшись традиційного мисика, зазвичай оформлені невеликими круглими вилогами, підшитими іншою тканиною. Замість густої застібки на гудзики каптан отримав криту застібку на металеві гаплички. Замість вузького сторчового коміра зі скошеними кінцями к кінцю 40-х років, за польською модою, з'являється трохи підвищений глухий сторчовий комір, застібнутий одним або двома гудзичками чи парою гапликів з металевими бабками (петлями) або шнуровими накидними петельками. Крім того, ліва пола вгорі стала розширеною, завершуючись гострим клинцем, який заходив при загортанні до правого плеча; спинка, так само як і передки, стала підрізатися в стані, завершуючись прохідкою в 15-20 см, нагадуючи крій спинки кунтуша. Але на тлі цих нововведень, загальний силует каптана, значний запах правої поли на ліву, форма кишень, оздоблення шнурком, крій спинки і боків, сильно розширених від стану дуже широкими трикутними клинами, вшитими у підрізи спинки і передків, залишилися практично без змін, відпо-

відаючи своєму функціональному призначенню. З другої чверті XVIII ст. у старшинських і шляхетських каптанів, пошитих з тонкого сукна або шовкових тканин, нерідко нашивався золотий або срібний позумент на комірі і на правій полі⁴¹.

Кунтуш к середині століття не зазнав істотних змін. Троху ушита в талію спинка сильно підрізала на ліфі дещо вверх, відповідно передки підрізалися в стані дещо вниз, приблизно на 10 см. Завдяки вказаній особливості крою, сильно розширена дуже широкими клинами юбка виглядала позаду трохи настовбученою. Рукава стали дещо коротшими, нормальної довжини, але залишалися мішковатими в плечах. Застібка, як і у каптана, стала кристою, на гапликах⁴².

Маємо деякі дані про інструменти служителів. Так, після пожежа в кінці 40-х рр. музичні інструменти були сильно пошкоджені, тому 1748 р. для трубачів і сурмачів було куплено в Києві 5 труб (3 труби і 2 валторни⁴³) з латунними муштуками, усі за 23 руб. (труби – по 4S руб. і усі муштуки за 50 к.)⁴⁴.

Полкова музика. Окрім Музики Військової, тобто державної, що знаходилася при уряді гетьмана, в кожному полку була власна, полкова, військова музика. Полкові музиканти разом з цирюльниками, польовими сторожами, артилерійськими служителями (пушкарями, армашами і ремісниками) належали до разряду полкових військових слуг, або служителів. Їх забезпечення складалося з грошового і натурального жалування, яке по полках різнилося на розсуд полкових урядів, що вірно відзначив ще вітчизняний радянський дослідник В.А.Дядиченко, хоча вищими указами визначалася сума жалування полкових служителів⁴⁵.

До полкової музики належали, подібно до гетьманської, трубачі, сурмачі і довбиші (литаврщики). Старшим над ними був «атаман трубецкой», або «старший музикант». Склад полкової музики був майже однаковий, хоча кількісно міг трохи різнитися по полках. Так, за даними полкових реєстрів на 1723–1726 рр. полкова музика складалася з 7-9 музикантів, в тому числі: 4-5 трубачів (1 старший), 1-2 сурмачів, або пишалок, і 2 чи 1 довбишів. Труби і сурми у музики були загальновійськового зразка,

але полкові похідні литаври, на відміну від великих стаціонарних котлів-литаврів Військової Музики, були значно меншими і чіплялися в поході до передньої луки особливого сидла, яке давалося урядом довбищу⁴⁶.

Окрім грошової платні і провіанту полкові музиканти в більшості полків отримували на рік готові предмети обмундирування чи гроші на них, які видавалися наприкінці поточного року, «к воскресенію Христову». Це могли бути або тільки зимові речі, а саме: шапка, чоботи, панчохи, рукавиці «з накожнями» ремінними, кожух, іноді також кобеняк і полотно на білизну, які збиралися з орендних прибутків міських ратушей, або ж в більшості випадків до них додавалася ще й «барва» суконна у вигляді готового каптана певного кольору чи сукна на його виготовлення, переважно червоного, блакитного або зеленого кольору (*Документи містять дані про видачу їм імпортих сукон простого і середнього гатунку, зокрема: габи, шиптуха, тузинка і каруна*). В рідких випадках, за умовами контракту уряд просто видавав музиці гроші «на мундър»⁴⁷. Але й в цьому випадку одноманітний службовий одяг, або мундир, для музикантів виготовлявся централізовано, з тією різницею, що за підряд матеріалів, готових речей і кравця відповідав старший музикант.*

Траплялися випадки, коли у разі крайньої необхідності (наприклад у разі зношення наявного одягу і нестатків у служителів), особливо під час військової кампанії, аби захопити найманців і показати свою опіку, уряд забезпечував полкових служителів усіма необхідними предметами службового одягу факультативно⁴⁸. В другій половині XVII і першій третині XVIII ст. полкові служителі мали однотипний недорогий службовий одяг, звичайний для простих козаків, і складався за звичай з простого суконного жупана, шаровар з грубого сукна, шерстяного чи полотняного пояса, ялових чорних чобіт, шапки

* Детальніше питання забезпечення полкових музикантів разом з іншими полковими служителями буде розглянуто нами у майбутньому в окремій спеціальній студії.

смушкової з широкою околицею і плаща ярмолука, або кобеняка⁴⁹, із габи чи грубого сукна.

Наприкінці 20-х – початку 30-х рр. XVIII ст. традиційний порядок забезпечення полкових служителів з ініціативи російського уряду був порушений. Указом Високого Сената від 27 червня 1726 р. в Малоросійську Колегію приписувалося: усім малоросійським полковим служителям, включаючи і музикантів, видавати річне грошове жалування з наявних доходів Малоросійської Колегії, «а на мешан, и на посполитих людей того збору не накладиват, також и хлебного збору и шуб и рукавиц чулков и сапог не збираєт»⁵⁰. Судячи з документальних свідчень, дана реформа почала швидко впроваджуватися у життя. К прикладу, київський полковник Антон Танський у 1732 р. доповідав в гетьманську канцелярію, що раніше в полку збирали з усіх винників (винокурів) по гривні (10 коп.) від козака, також з солодовень від солодовки по золотому, які ті гроші давали за службу музиці військовій на рік кожному, але вже протягом кількох років тих грошей не збирають. Окрім того видавалася музиці з ратушей Козелецької, Острицької, Носовської і Кобижської «барва, кожухи, чоботи и прочое з доходов, которие ныне отобрани в зберную канцелярию»⁵¹.

А на початку 30-х років було встановлено новий і остаточний розлогий порядок загальновійськового масштабу у справі полкових служителів. Грамотою від 31 грудня 1731 р. Колегія іноземних справ затвердила відомість, учинену гетьманом спільно з Генеральною старшиною і полковниками на загальній раді, із зазначенням, скільки і кому з полкових чиновників та полкових і сотенних служителів має даватися річного жалування. Зокрема, встановлювався єдиний для усіх полків склад полкової музики в особі 4 трубачів, 2 сурмачів і 2 довбишів (1 – при музиці, інший – при полковій артилерії), яких мали тепер жалувати самими грошима (старшому музиканту – 20 руб., меншим трубачам трьом, сурмачам і довбишу від музики – по 15 руб., а довбишу від артилерії – 10 руб.), а «ни барви, ни харчи, и ничего болше не даватъ». Вказаний порядок був також підтверджений за спільною згодою полковників і старшини у 1744 р.⁵²

Але не дивлячись на встановлений вищим ешеленом влади порядок, в особливих випадках, зокрема, пов'язаних з урочистими оказіями й церемоніями, полкові уряди очевидно порушували його і виготовляли принаймні для окремих музикантів мундир централізовано (так само траплялися випадки централізованого виготовлення мундирів і для виборних козаків в подібних ситуаціях). Прикладом може служити справа 1750 р. про зобов'язання Полтавської полкової канцелярії сплатити полтавському міщанину Семену Максименку за сукна, взяті у нього для обмундирування полкового довиши. У ній зазначено, що минулого 1744 р. за наказом полтавського полковника Горленка для урочистої зустрічі імператриці Єлизавети Петрівни полковому довиши Ігнату Леонтієву пошили мундир в рахунок його платні, для чого у полтавського міщанина полковий осавул купив 5 ліктів червоного сукна високого гатунку, ціною по 90 к. за лікоть (бреславського, судячи із ціни). Виходячи з кількості витраченого сукна, мундиром, або барвою, згаданому довишеві служив кунтуш або черкеска червоного сукна. Не виключено, що подібні заходи були ужиті і в інших полках⁵³.

З обранням в Малоросії у 1750 р. після тривалої перерви нового гетьмана, графа Кирила Розумовського, починається новий, принципово відмінний період в історії Музики Військової і одностроїв її служителів.

Готуючись до приїзду і зустрічі новообраного гетьмана, ГВК між іншим відзначила, що у музикантів мундир уже приношений, а їм належить к прибуттю в Глухів Яснотельможного пана гетьмана бути обмундированими чисто і належним чином, як годиться гетьманським служителям. Тому 4 червня 1751 р. постановою ГВК, адресованою Глухівському сотенному правлінню, визначено якомога скоріше переобмундирувати музикантів (разом із Жолдацькою командою), як найближчих до гетьмана військових служителів, купивши для пошиття нових мундирів матерії з прикладом за гроші з індуктового збору: на кунтуші сукно синє «полуфранцузское»⁵⁴ і жовтий «мишурный» з біті позумент⁵⁵ (120 ліктів), а на каптани червоне сукно з «потре-

бності». Окремою статтею було наказано купити мішурного позументу 120 ліктів і 120 ліктів червоного гарусу за наданим зразком (на приклад до мундирів музикантів і жолдаків)⁵⁶.

У витратних відомостях показано, що указом ГВК велено Військовій Музиці, 8 трубачам, пошити в рахунок їхнього жалування «кафтани и черкески», а потім представити Канцелярії реєстр витрат на пошиті мундири.

У справі про видачу військовим музикантам 28 червня 1751 р. мундирів, пошитих спеціально найнятим місцевим кравцем, наведений реєстр витрачених на пошиття каптана і черкески матеріалів і прикладу, які були куплені на Ніжинському і Стародубському ярмарках⁵⁷. Більш детальні відомості про мундири інших видів військ та служб Гетьманської держави дають нам можливість доповнити дані зазначеного документа, щоб скласти досить конкретну уяву про вигляд показаного мундиру і реконструювати його. *Каптан* червоного сукна шили простими портними (конопляними) нитками, підбивали товстим домашнім відбіленим полотном-хрящем, з кишнями прорізними з того ж полотна, а поли підшивали (облямовували) крашеною червоною. Окрім того, вилоги на рукавах («закладки карвашние»), підшивали «кранетурую», тобто гродетуrom⁵⁸. На кожен каптан також було витрачено 3 лікті⁵⁹ (175 S см) «бузументу басталерового» (мішурного) по 8 к./лікоть, який пришивали шовковими золотними нитками, ймовірно, по краю правої поли і довкола коміра (що зустрічалося дуже часто і в строях старшини, включаючи полковників і гетьманів), адже борт лівої поли при застібанні був прихований від зору. Каптан також за традицією обшивався шнурочком. Зокрема, було використано 2 типи шnurка: 3 с лікті «штучкового» (по 3 коп. /лікоть), очевидно, металевого-мішурного, і 3 арш. шnurка шовкового (по 1 коп./лікоть), якими, напевно, обшивали обидва борти піл, комір, проріхи кишень і рукава по кінцях, а також, можливо, якась кількість пішла на гудзики при глухому комірі, як на нововиготовлених каптанах гетьманських жолдаків⁶⁰. Застібався каптан від коміра до пояса, а також на рукавах, простими гапליками.

Верхнім мундиром служила блакитна⁶¹ суконна черкеска. Назва одягу говорить сама за себе про його походження. Черкеска являла собою вид службового кунтуша особливого крою – короткого і вузького, сильно ушитого в стан, подібного до поширеної у донських, слобідських і запорізьких козаків черкески з відкидними рукавами черкесо-осетинського типу. Запорожець Микита Корж визначав черкеску як верхній одяг, пошитий по-черкеськи замість плаща з рукавами, але коротше за каптан. Черкеска була довжиною до литки, приганялася щільно до тіла і мала доволі високий сторчковий комір, відкритий попереду. Поли від пояса донизу заходили досить глибоко, права на ліву, а в торсі зводилися до одного борта посередині грудей і на животі. Застібалася черкеска від середини грудей до пояса на малі гаплички й петлі, утворюючи часто вверху виріз, так, що було видно каптан. Широко в проймах рукава рівномірно звужувалися к зап'ястям і закінчувалися розрізними вилогами, які застібались гапличками. Під пахвами рукава мали довгі розрізи до ліктя, «вильоти», завдяки яким рукава могли закидатися за плечі на спину⁶².

З середини 40-х років вона служила верхнім мундиром українських козаків і компанійців, а також деяких полкових і приватних служителів. Принагідно відзначимо, що жолдакам к приїзду гетьмана їхні блакитні кунтуші було також переправлено на черкески (велено «поперешивать суфтелнее и коротковато з выліотами»)⁶³.

Щодо черкески у реєстрі наведений не увесь список використаних матеріалів. Зокрема зазначено тільки 5 ліктів сукна на черкеску, по 1 руб. 20 к. за лікоть, портні нитки для пошиття, а з прикладу – прості гаплички для застібки і 3 S лікті «басталеро-вого бузументу», по 6 к. /лікоть. Кунтуші козацької старшини в той час обшивали позументом довкола чи на полах, на кінцях рукавів і під пахвами, а також на «вусах» (на ліфі). Виходячи із зазначеної кількості позумента (занадто малої!), він міг бути нашитий довкола коміра і далі вниз на полах до пояса, а можливо ще й на обшлагах, або ж – довкола коміра і вниз по борту піл: на правій полі до подолу, а на лівій – лише до пояса. Однак не

виключено, що у реєстрі зазначена не уся кількість витраченого позумента, адже за наказом ГВК було куплено 120 ліктів мішурного позументу (тобто до 20 ліктів на 1 мундир).

Можливо, решту прикладу до черкески, а також незазначене сукно на каптан, було взято з наявних у цейгаузі запасів. Або ж, причина криється у тому, що український уряд мав звітуватися про усі витрати Колегії іноземних справ, тому вартість мундиру музикантів не повинна була перевищувати суму, зазначену у Зразковій відомості 1729 р. Так, у витратній відомості, адресованій в Колегію іноземних справ 1755 р., на 1751 р. зазначено, що на виготовлення «войскової музики тренбачам кафтанов и черкесок на щет их жалования» витрачено 59 руб. 78 к., тобто сума витрат, показана в розглянутому Реєстрі⁶⁴. Окрім указаного прикладу черкеска музикантів, подібно до жолдацької, напевне, підбивалася червоною крашениною, обшивалася довкола, по краю кишенькових прорізів і на «вусах» шовковим червоним шнурком, а також мала «лиштви», тобто підпушку (облямівку, підшивку) на полах і рукавах з червоного гарусу (а на рукавах, очевидно, із сукна)⁶⁵.

Як показують наявні актові матеріали, саме черкески, каптани, а також шапки були на початку 50-х років форменим одягом в козацьких полках і найманих формуваннях. Решта речей в більшості випадків не мали подібного регламенту щодо кольору і гатунку матеріалів, хоча за конструкцією були однотипними. Принаймні відсутність припису щодо штанів можна пояснити тим, що їх було майже не видно з-під верхнього одягу⁶⁶.

Штанами, чоботами, поясом, шапкою, білизною та демісезонним і зимовим одягом музиканти забезпечували себе самостійно за власні кошти. Вони залишалися того самого типу і крою, що і раніше, зокрема: неширокі суконні шаровари, чорні ялові чоботи з підківками замість підборів, шерстяний (гарусовий чи штаметовий) червоний широкий і довгий пояс, кругла шапка з суконним червоним (або блакитним?) вершком і широкою околицею з чорних смушків (як у інших військових і приватних служителів, а також козаків-підпомічників і компанійців), опанча суконна і овчиний кожух.

Окрім одягу для Музики виготовили 1751 р. нові литаври військові, які обійшлися у 5 руб. 86 к.⁶⁷ В кінці 1754 р. їх піддали капітальному ремонту на прохання музикантів: 18 листопада отаман доповів в ГВК, що 18 жовтня «на утренней зоре литаври войскової кожа пробилась и другая плоха. Они литаври чрез долгое время погнулись и при них шруби и материи також и обручѣ слаби: кои надобно подчинить, и кожи наволочь»⁶⁸.

Витратні справи свідчать, що за 1751–1754 рр. служителі Музики Військової на чолі з отаманом Яковом Смяловським отримували грошове жалування і за мундир (також за провіант і припаси) ще за Зразковою відомостю 1729 р., в тому числі на мундир: 16 руб. отаману і по 6 руб. товаришам. Причому на службу було прийнято ще кількох служителів, які мали завжди перебувати при палаці гетьмана у Глухові та супроводжувати його похідну ГВК. Зокрема, за офіційними даними, 1752 р. взято на службу ще одного трубача, і за 1752 р. видано повне жалування вже 4 трубачам, 2 сурмачам і 1 довбишу – загалом 172 руб. замість 150 руб.⁶⁹ Однак за 1753 р. трубачам, сурмачам і довбишу Військової музики в жалування, «на мундир и за протчое» витрачено 217 руб. 40 к. Очевидно, тоді на службу затягли ще двох трубачів. Саме цим можна пояснити виготовлення мундирів у 1751 р. для 8 трубачів (6 трубачів і 2 валторнистів?)⁷⁰.

Однак новообраного Ясновельможного гетьмана, графа К. Розумовського, не влаштувала професійна підготовка, тобто майстерність, українських служителів Військової музики. З його слів, Військова Музика складалася з малоросійських трубачів, сурмачів і литаврщика «крайне неискусних»; також для пожалування йому імператрицею срібних литавр не знайшлося вправного виконавця з числа колишньої Військової музики. З цих міркувань К. Розумовський виписав для себе іноземних трьох трубачів і одного литаврщика, які мешкали в квартирі при гетьманській резиденції і утримувалися на домовому жалуванні, без зарахування до Військової Музики. Разом з тим, іноземці мали навчати ремеслу українських музикантів. Однак ордером від 30 травня 1754 р., посланим з м. Петровське в ГВК,

гетьман наказав згаданих іноземців утримувати в числі інших військових музикантів, забезпечуючи їх як грошовим жалуванням, так і іншим, «в силѣ их контрактов», з того часу, з якого вони ще не отримали, «так и мундир им исправляя в надлежащие сроки з денег Скарбу Войскового». Відповідно до даного указу, за 1753 р. 4-м іноземним музикантам в жалування, на мундир і за навчання разом з іншим виплачено з військового Скарбу 978 руб. 34 к.⁷¹

Згідно з 4-м пунктом контракту кожний музикант мав отримувати щороку «новое платте и притом праздничное платте и епанчу». Але за поточний 1754 рік з 1 березня «плаття» музиканти ще не отримали, про що вони особисто доповідали гетьману із проханням видати відповідний наказ про виготовлення зазначених одяж⁷².

У відповідь на запит гетьмана про особливості, «доброту» і вартість окремо наявного у іноземних музикантів плаття, справленого (заготовленого) від гетьманської Економічної канцелярії, ГВК звітувала 22 серпня 1754 р., що в контрактах не зазначено, яке саме плаття шити згаданим іноземцям, а з домової Економічної канцелярії Його Ясновельможності довідкою показано: «помянутое трубачам и литаврищику какое именно платте исправлялось и какой доброты, и что на все оное порознь сойшло денег по экономической канцелярии неизвестно», бо справлялося воно за перебування гетьмана в Глухові від відомства «росходчика Дворового» Петра Постникова, минаючи канцелярію. Враховуючи дану обставину, ГВК учинила кошторис, за яким показано, які саме предмети одягу для вказаних 4 іноземців «всякому порознь исправит надлежит покупкою примѣряясь здешним ценам, и jakie потребности коликим числом аршин и чего именно», зокрема:

1) *каптан* алого сукна «с криллем и балетом», на кожний сукна по 4 арш., «балетов» срібних по 12 арш. або скільки за вагою піде меншим чи більшим числом; 2) *камзол* з «пузументом», на який сукна блакитного 1 S арш., а позументу по 20 арш.; 3) 2 *пари штанів* з «балетом», на які сукна блакитного 2 арш., а балету по 2 золотника; 4) «*шляпа*» з позументом і чорним пером,

на яку позументу $1\frac{1}{8}$ арш.; 5) пара шовкових білих *панчо*; 6) 1 пара «*сапагов*»⁷³.

Ордером від 3 вересня 1754 р. з ГВК в КМЗ (маємо у розпорядженні чорнетку ордера) велено в силі контрактів справити за кошти Скарбу Військового усім 4-м музикантам «плате», а саме: *каптани* сукна алого тонкого, на кожний по 4 аршина сукна; *камзоли* з позументом (збоку на полях листа дописано дрібним і нерозбірливим підчерком, що позумент має бути *по борту*), на які сукна блакитного по 1 S арш. на кожний, а позументу – по 6 S арш. (462, 3 см); по 2 пари *штанив*, на які сукна блакитного на кожну пару по 2 арш.; *капелюхи* і позументу до них купити; також кожному по одній парі *панчо* шовкових білих і *чобит*⁷⁴. (Опис ліврєй дивіться нижче) Про вартість ліврєй можна скласти уяву, звернувшись до звітного листа гетьмана в Колегію іноземних справ 1755 р. В ньому показано, що на мундир для Військової музики, в тому числі 4-х іноземних музикантів, витрачено 348 руб. (!), окрім жалування у 1170 руб. 40 к.⁷⁵

Віденські музиканти обходилися скарбниці надто дорого, у 1308 руб. на рік. Це спонукало гетьмана, за порадою Григорія Теплова, по завершенні їхнього контракту у 1755 р. замінити їх уже навченими малоросійськими служителями, що знаходилися при домі гетьмана: 4 трубачі (І. Колеснічевський, Г. Кореневський, В. Харченко і С. Манушинський) і литаврщик Соланиковський (в іншому варіанті Солянинов). За звітом Теплова у вересні 1755 р., на той час ці учні виявилися доволі вправними музикантами, як іноземці⁷⁶. Шанобливість графа К. Розумовського зіграла для гетьманських музикантів добру службу. Раніше згаданим українським служителям учиняли жалування, як колишній Військовій музиці, за Зразковою відомістю 1729 р. Але ордером від 29 вересня 1755 р., даним похідній ГВК, Яснотельможний пан гетьман визначив за пропозицією Г. Теплова, щоб новонаваним 4-м трубачам і литаврщику учиняли жалування на рік кожному по 50 руб. (окрім видачі провіанту, дров і свічок кожного місяця), а також справляли зі Скарбу «платьє (одежу, ліврєю – Є.С.) против нынишнего» в 39 руб. (проти ліврєй, яку

мали віденські музиканти), рахуючи ту видачу з 5 травня. Своє рішення гетьман мотивував тим, що згадані новонавчені військові музиканти не в змозі себе утримувати, «ібо им яко всегда при нас (при гетьмані – Є.С.) находящихся надлежит содержаться во всякой чистоте добропорядочно»⁷⁷.

Таким чином гетьман Розумовський, який, на відміну від попередніх гетьманів і козацької еліти, ріс у середовищі Петербурзької знаті, після належної підготовки у супроводі ментора та опікуна Григорія Теплова здійснив подорож по Європі, продовживши освіту, навчаючись у Німеччині, Франції, Італії⁷⁸, зважився порушити місцеві військові традиції і переодягнув служителів військової музики в «немецкое платье» (яке носив і сам)⁷⁹. Причому, Військова музика стала першим з-поміж найманих формувань гетьманського рейменту, яке отримало нову уніформу, різко відмінну від прийнятої того часу в козацьких полках та в інших найманих військових службах. А в більшому масштабі ця карколомна зміна ознаменувала перехід від традиційного східного стилю в службових строях до принципово відмінного західноєвропейського.

А за рік потому граф Розумовський ордером від 2 вересня 1756 р. в похідну ГВК повідомив, що 4 трубачам і литаврщику, які перебували при гетьмані в Санкт-Петербурзі, справлено від його дому на рахунок Скарбу Військового «5 пар платя» в 358 руб. 82 S коп., також куплено 5 шпаг з портупелями за 11 руб. 25 к. (по 2 руб. 25 к.) А разом витрачено 370 руб. 7 S к. Даним ордером наказувалося вищезазначені витрачені кошти видати із суми ГВК. До ордера у справі про повернення витрачених гетьманом коштів додано кошторис російською мовою, складений 9 вересня надвірним витратником Петром Постниковим, тобто реєстр окремо усіх витрат із зазначенням кількості і вартості лицевих тканин, прикладу і готових елементів одягу. Зокрема, було куплено: сукна алого тонкого 35 арш. по 2 руб. 30 к., блакитного сукна тонкого 7 S арш. по 2 руб. 20 к.; стамеду (укр. «штамет») блакитного 27 S арш. по 50 к., білого – 10 арш. по 40 к.; гудзиків 35 портищ, портище (12 штук) по 15 к.; балету срібного

французького 85 арш. вагою 10 S лотів⁸⁰, по 2 руб. /лот; ниток срібних 16 S лотів, по 1 руб. /лот; позументу срібного широкого 45 S арш. вагою 87 S лотів, по 85 к. /лот; позументу вузького 110 арш. вагою 46 лотів, по 85 к. /лот; клеянки, крашенини і «пест-реди» (пістрі)⁸¹ на 7 руб. 85 к.; «сит и ват» на 1 руб. 50 к.; шовку на 2 руб. 30 к.; 10 пар шліф до штанів за 60 коп.; портному по 5 руб. від пари плаття (25 руб.); 5 капелюхів гамбурзьких по 1 руб. 70 к., а до них: позументу срібного 10 арш. 10 вершків вагою 26 лотів, по 85 к. /лот; плюмажів чорних 5 по 3 руб., на банти 10 арш. стрічки чорної за 2 руб., шнурку срібного на петлиці 10 арш. за 3 руб. Кожна пара плаття обійшлася у 71 руб. 76 S к.⁸²

Однак, судячи з кількості витраченого сукна, а також прикладу, музикантам пошили по 2 пари плаття при 1 капелюсі: по 2 каптана, 2 камзола і 2 пари штанів, тобто, очевидно, 1 буденну і 1 святкову ліврею кожному. (Напевно, гетьман мав причини приховати даний факт від Колегії іноземних справ.)

Вищенаведені документи дають можливість зробити досить конкретні конструктивні висновки стосовно особливостей справлених новозразкових ліврей.

Геральдична сторона мундиру віденських і новонавчених музикантів, його колірна гама (поєднання блакитного і червоного сукна та білого (срібного і лудженого) приборного⁸³ металу) була вирішена у гербових барвах графа Розумовського (срібна кіраса, пробита червоними стрілами, уміщена на блакитному полі)⁸⁴, так само, як у ліврей його особистого почту й інших військових служителів. Відсутність прямих ілюстративних і речових джерел не дає можливості встановити з точністю вигляд ліврей музикантів, передусім форму і розміщення декоративних елементів. Однак наявний у нашому розпорядженні більш розлогий кошторис витрат на схожі мундири жолдацького капрала і сержанта, зятягнутого на службу з голштинського корпусу Петра III, дозволяє спробувати реконструювати більш-менш точно і ліврею гетьманських музикантів⁸⁵.

Своїм кроєм та оздобленням плаття віденських музикантів, судячи з показаних у Реєстрі назв предметів одягу, тканин і

прибору, як і кількості витраченого сукна і прикладу, не відрізнялося від звичайного європейського чоловічого строю середини XVIII ст., зокрема одягу аристократії, музикантів державних і государевих капел та офіцерів у німецьких землях, Австрії, Франції і Росії⁸⁶. Причому в більшості країн Європи музиканти і в цивільному, і в військовому побуті мали оздоблений особливим чином костюм, а статус самих музикантів більше порівнювався до унтер-офіцерського. Мундир багато прикрашався галунами різного гатунку, мереживом по краю піл, коміра, клапанів і обшлагів каптана, довкола і на клапанах камзола, а іноді також по швах і поперек рукавів каптана та навколо гудзиків і петель каптана у вигляді петлиць. Характерним елементом мундирів музикантів в європейських арміях того часу були суконні наплічники на каптанах, або жаргонною мовою «крильця»⁸⁷, які також обшивалися галуном⁸⁸. Ось і в даному випадку лівреї гетьманських музикантів оздоблювалися багато широким і вузьким срібним позументом та срібним французьким «балетом», при тому лівреїні каптани шилися вочевидь з наплічниками-крильцями, адже в кошторисі, складеному ГВК-рією показано, що каптан мав шитися «с криллем и балетом». Згаданий французький «балет»*, зважаючи на його дороговизну і надлегкість навіть у порівнянні з вузьким позументом, на нашу думку, являв собою не що інше, як гатунок неширокого мережива (рос. кружево), яке широко використовувалося в одязі європейської та російської аристократії XVIII ст., а в українському лексиконі XVIII ст. закріпилося під назвами «карунка», «гас» і «сітка» (навіть коли купувалося українським шляхетством у Великій Росії), але використовувалося майже виключно для оздоблення жіночого одягу (за винятком чоловічого одягу західноєвропейського зразка)⁸⁹.

* Матеріал під назвою «балет» не згадується ані в описах старшинського майна, ані в митних реєстрах Гетьманщини XVII – XVIII ст., ані в повних російських академічних словниках й довідниках про комерцію в Росії, виданих у XVIII ст.

Хоча нам і невідомо, за яким саме зразком справляли лівреї іноземним, а пізніше і українським музикантам, однак окремі елементи строю, як-то *чорний* бант-кокарда, чорний плюмаж, гамбурзький капелюх, балет, вказують на австрійське, пруське або німецьке походження «плаття» гетьманських музикантів, з елементами французької придворної моди, яке очевидно справлялося за поданим від самих музикантів проектом.

Ліврею музикантів складали:

Каптан тонкого червоного сукна без коміра або з невеликим відкладним коміром, із суконними наплічниками-крильцями і розрізними обшлагами⁹⁰ (можливо приборного блакитного сукна). Підбивався блакитним штаметом, а в рукавах підшивався білою крашениною. Застібався каптан попереду великими лудженими гудзиками до 10 штук. Такі самі гудзики пришивалися на ліфі, на обшлагах і по 3 – під клапанами кишень. Каптан зимою носили застібнутим на усі гудзики, весною та восени розстібали до талії, а в теплий час одягали на розхрист. Камзол⁹¹ безрукавний однобортний блакитного тонкого сукна, підбитий білим штаметом. Застібався лудженими гудзиками до 10 штук, які пришивалися по правому борту до пояса. Ще по 3 гудзики розміщувалися під клапанами кишень. Велика кількість витраченого на оздоблення лівреї срібного галуна і балета малює картину вишуканого, багато оздобленого одягу. Причому, очевидно святкова ліврея оздоблювалася більш багато. Враховуючи кількість витраченого галуна і балета, а також зразки оздоблення одягу аристократії та армійських музикантів й офіцерів в західноєвропейських країнах й Росії (в тому числі і в Малоросії), можна спробувати реконструювати розташування вказаних елементів оздоблення на каптані і камзолі гетьманських музикантів. На нашу думку, у каптана срібний балет нашивався по борту, з боків спинного розрізу або в фалдах біля бокових розрізів, на клапанах кишень, обшлагах в 1 чи 2 ряди, крильцях, а можливо ще й по швах пройм. Камзол же обшивався довкола і на клапанах кишень срібним позументом: в 2 ряди широким і вузьким позументом в святковій лівреї і в 1 ряд вузьким по-

зументом – у буденній, або ж, як варіант, в 1 ряд широким і в 2 ряди вузьким відповідно.

Поясним одягом служили короткі штани-кюлоти блакитного тонкого сукна, підбиті пістрєю. Застібалися біля колін на кілька гудзиків і затягувалися тасьмами-зав'язками – шліфами, пришитими до низу холош. На кінці холоші обшивалися срібним балетом. Штани носили із білими шовковими панчохами.

Службовим взуттям музикантам служили стандартні «німецькі» чорні мазані⁹² чоботи – тупоносі, з довгими халявами із невеликими розтрубами, на товстій підошві з високими підборами. Можна припустити, що під верхній край чобіт пришивали білі полотняні штибель-манжети, випущені наверх на 3-4 пальці, аби не псувати штани і панчохи, що було загальноприйнятим явищем в службовій практиці в Європі і Росії. Зі святковою лівреею музиканти, ймовірно, носили замість чобіт європейські чорні тупоносі черевики з мідними пряжками.

Довершував ліврею чорний трикутний німецький капелюх з широкими полями тривершкової ширини, притягнутими до тулії срібним шнурком так, що із-за країв не видно було наголовка-тулії. По краю піл довкола капелюх обшивався широким срібним позументом, а з лівого боку за допомогою гудзика і срібної шнуркової петлички кріпився чорний шовковий бант, а над ним – чорний плюмаж із пір'я.

Інші необхідні предмети обмундирування, як-то: портки і спідню сорочку, теплі шерстяні панчохи, верхню сорочку із тонкого полотна з накрохмаленими манжетами із оборками на рукавах і навколо грудного розрізу, галстук, лосинні пальчатки і теплі рукавиці, а також суконну демісезонну опанчу (а можливо ще й полотняні штани на літо, пошиті за зразком суконних), музиканти, вочевидь, справляли собі самотужки за рахунок грошової платні. «Епанча» являла собою безрукавний плащ довжиною до середини литки або нижче і мала широкий відкладний комір. Застібалися під шиєю великим пласким гудзиком чи гапличкою.

Доповнювала костюм музиканта шпага без темляка, яка кріпилася на поясній портупей⁹³ із лосинної шкіри шириною до $1\frac{1}{3}$

вершка. Портупея являла собою поясний ремінь, скріплений зі шкіряною лопаттю для шпаги. Застібалась попереду пряжкою і носилась під камзолом або поверх нього, або ж поверх каптана, коли він був застібнутий.

А за 2 місяці ордером гетьмана від 13 листопада 1756 р., адресованим похідній ГВК, наказано означеним новонавченим 4-м трубачам і литаврщику, з міркування їх неспроможності самостійно забезпечити себе шубами, «також и для порядочного вперед имы должносты своей которою обовязаны сут наблюденія», видати на виготовлення вовчих шуб 61 рубль, а при видачі грошей застерегти музикантів, щоб ті шуби «вперед обереженіем на далніе времена» носили обачливо. Наказ був виконаний без зволікання. Шуби шилися на вовчому хутрі і покривалися синім або червоним сукном, як у служителів почту Розумовського. А ще за рік, високим ордером гетьмана від 19 червня 1757 р. Канцелярії Скарбу Малоросійського велено: на виготовлення трубачам і литаврщику Військової музики «платья» видати з Військової скарбниці кожному по 39 руб. і «вперед в надлежащіе времена выдавать», зараховуючи видачу по-старому з 9 травня 1755 р., при цьому **«накрепко притвердить, чтоб денги употреблены были на исправление им такой ливреи, которая им наперед того исправлена»**⁹⁴.

Встановлений порядок забезпечення музикантів службовим одягом був дещо порушений з ініціативи гетьмана у 1760 р. 12 липня 1760 р. статський радник Г. Теплов листом до генерального підскарбія Гудовича повідомив, що згідно з Високим наказом Ясновельможного пана гетьмана 4-м трубачам і литаврщику виготовлено за власні кошти гетьмана, на рахунок Скарбу Малоросійського, «буднѣшное и празничное нѣмецкое платья 10 пар». Згідно з поданим від Петра Постникова рахунком суми витрат, пошиті лівреї обійшлися разом у 546 руб. 33 S к., в тому числі: на пару святкового плаття витрачено по 84 руб. 95 к., а на пару буденного – по 24 руб. 35 коп. Того ж дня, тобто 12 липня, за указом Гудовича вказана сума грошей була повернута гетьману⁹⁵. Сміливий крок гетьмана можна пояснити тим, що, відстоявши фінансову самостійність Гетьманщини, Розумовський

зміг вільно розпоряджатися витратами щодо підвладних йому військових інститутів.

Однак 7 червня 1761 р. музиканти подали прохання про видачу їм, в силу Високих ордерів Його Ясновельможності (тобто відповідно до ордера 1757 р.), **на виготовлення нового плаття по 39 руб.** Через внесену плутанину, 20 червня 1761 р. генеральний підскарбій Гудович подав прохання гетьману видати резолюцію стосовно подальшого порядку мундирного забезпечення згаданих 4-х трубачів і литаврщика. Зокрема мали бути визначені наступні положення: 1) скільки грошей видавати на пошиття буденного плаття – по 39 руб., згідно з ордером гетьмана від 19 червня 1757 р., чи суму, витрачену 1760 р., тобто по **24 руб. 35 к.**; 2) чи зараховувати видачу грошей з 9 травня, як зазначено в ордері 1755 р.; 3) «срок годности платежей», тобто частота оновлення ліврєй – щороку або раз на кілька років; 4) чи справляти зі Скарбу Малоросійського святкове плаття надалі у майбутньому (в минулих ордерах не зазначено), якщо так, то в яку ціну і на скільки років⁹⁶. У відповідь на подане прохання, високим **ордером** від 24 липня 1761 р. велено: **трубачам** і литаврщику **на виготовлення буденного плаття, в силу ордеру Ясновельможного від 19 червня 1757 р., видавати** зі Скарбу Військового **на кожен рік по 39 руб.**, зараховуючи **видачу з 9 травня 1755 р.** А святкове плаття шити за кошти Скарбу Військового **«через 2 года»** (раз на 2 роки) **по такій ціні**, як і виготовлене 1760 р. від **дому** гетьмана нове святкове плаття⁹⁷. У відповідності з показаним ордером, 1762 р. для музикантів було виготовлено в Москві святкове плаття проти пошитого 1760 р. від дому гетьмана, яке вони прийняли 23 серпня 1762 р. При цьому старе святкове плаття залишилося в їхній власності. За 2 роки, коли настав час оновлення святкової ліврєї, генеральний підскарбій Яків Тарновський 2 серпня 1764 р. подав з Канцелярії Малоросійського Скарбу листа в ГВК в резолюцію, просячи дозволу, у разі необхідності виготовлення нового плаття, видати музикантам для пошиття **того** плаття грошима, аби уникнути зайвого клопоту, а також питаючи, куди і кому буде ве-

лено прийняти від музикантів старе святкове плаття, справлене у Москві. **Ордером** від 24 серпня 1764 р. з **ГВК** в Канцелярію **Скарбу** **Військового** велено доручити кому належить оглянути вищеописане святкове плаття, пошите 1762 р., «**в** **какой** оноє добротѣ **находится**» і чи годиться ще до використання, і про результати того огляду доповісти в ГВК негайно «к **учинению** **надлежащего** **определения**»⁹⁸. Але відомостей про завершення цієї справи нам виявити не вдалося. Великою мірою це можна пояснити ліквідацією невдовзі інституту гетьманства (а разом з ним і гетьманської канцелярії) і ГВК. З того часу військова музика залишалася на службі в Глухові при новій центральній установі – Малоросійській колегії.

Про стан і мундири Військової музики за часів правління другої Малоросійської колегії нам майже нічого невідомо. Однею з причин є те, що архів канцелярії Малоросійського Скарбу не зберігся. З іншого боку, як це не дивно, в архівах справ Малоросійської колегії, генерал-губернатора П. Румянцева і Сената дані про забезпечення Військової музики не відклалися. Принаймні нам вдалося виявити тільки один малозмістовний документ, датований 1768 р., в збереженому архіві справ другої Малоросійської колегії в зібранні ЦДІАУК. У цій справі зазначено, що **ордером** **П.О. Румянцева** від 16 травня 1768 р. **Канцелярії** **Малоросійського** **Скарбу** наказано: «с **прописуемой** **сумми**, **собираемой** в **Малороссийской** **коллегии** **за** **патенти**», пошити **3-м** **військовим** **трубачам** і литаврщику парадні **мундири** для носіння їх ними в урочисті і святкові дні⁹⁹. Але які саме мундири мали бути виготовлені, старого або якогось іншого зразка, в документі не повідомляється.

Полкова музика на середину 60-х років за офіційними даними у всіх полках нараховувала по 4 трубача, 1 литаврщику і по 2 сурмача, яким жалування виплачували з Військового Скарбу, – тобто відповідно до минулих високих ухвал. Виготовлення і ремонт інструментів також відбувалися за кошти Скарбу¹⁰⁰. Так, наприклад, у лютому 1764 р. переяславський полковник звернувся з листом в гетьманську канцелярію з проханням оплати-

ти ремонт полкової музики, а саме: 2-х литавр залізних з яловичими шкірами, 4-х труб і 2-х валторн, обшитих тасьмою¹⁰¹.

Про мундири полкових музикантів ми поки-що не зустріли якихось визначених урядами положень чи приписів, як і свідчень централізованого забезпечення служителів барвою чи предметами одягу. Хоча в чернетці одного документа 22 вересня 1755 р. зі справи про заміну іноземних музикантів українськими ми знаходимо намір гетьмана, щоб полковим музикантам окрім встановленого раніше грошового жалування з коштів Скарбу Військового виготовляли мундир «из бережением», однак напевно цей задум залишився нездійсненим, так само, як намір навчати усіх полкових трубачів і литаврщиків¹⁰². Можна з великою долею вірогідності припустити, що з часу затвердженого на генеральних радах 1731 і 1744 рр. порядку служби і забезпечення полкових служителів полкові музиканти забезпечували себе необхідним службовим одягом цілком самотужки за рахунок частки грошового річного жалування, хоча не виключено, і навіть дуже вірогідно, що принаймні в деяких полках місцевий уряд так чи інакше регламентував одяг служителів на свій розсуд, подібно до окремих категорій військовослужбовців. Наприклад, збіглий трубач полкової Чернігівської музики, за описом розшукової справи 1767 р., був одягнений у спідній каптан з габи білої, «пояс рявій на версьсь», свиту сірого сукна, пошиту «по донску» (тобто кроєм черкески)¹⁰³, шапку з червоним верхком й чорною смушковою околицею і чоботи прості чорні¹⁰⁴.

* * *

На останок бажаємо відмітити, що запропонована читачю стаття не є вичерпно повною, це лише перша ластівка у справі вивчення історії одностроїв Військової музики в козацькій державі. Але все ж, маємо надію, що дана робота буде корисною дослідникам історії Лівобережної Гетьманщини у військовій, політичній та соціально-економічній сфері, а також історикам-практикам, художникам історичного жанру й постановникам кінофільмів з вітчизняної військово-історичної тематики.

1. Військовий однострій (мундир, уніформа) – офіційно приписана форма одягу, яка повідомляє про приналежність його носія до певної військової одиниці або армії. Комплект предметів військового обмундирування, спорядження і знаків розрізнення, встановлених для особового складу збройних сил держави.

2. Żygulski Z., Wielecki H. *Polski mundur wojskowy*. – Krakow, 1988. – S. 8.

3. *Сурма* (з тур. сурна) – пищалка, вигнутий дугою простий духовий інструмент.

4. *Литаври* (з араб. ель-табль – рід барабана) – парний ударний інструмент у вигляді двох великих металевих півчаш, обтягнутих зверху воловою шкірою.

5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 269. – Спр. 2275. – Арк. 3, 2; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 248. – Спр. 1760. – Арк. 7 зв.

6. «Барвою» на землях Речі Посполитої, включаючи і українські землі, ще з середини XVI ст. називали ліврею, жалуваний одноманітний службовий одяг приватних слуг і надвірних служителів (в тому числі й озброєної челяді – надвірного війська) вельможних панів-магнатів, який виготовлявся за єдиним зразком й у відповідній колірній гамі, що часто включала гербові барви господаря-сюзерена. А з кінця XVI ст. до початку XVIII ст. барвою також називали приписаний урядом комплект уніфікованих предметів одягу для військових, власне мундир /Gloger Z. *Encyclopedia staropolska ilustrowana*. – Warszawa, 1900. – T.1. – S. 124; Golembiowski L. *Ubiory w Polsce od najdawniejszych czasow az do chwil obecnych sposobem Dykcyonarza ułożone i opisane*. – W., 1830. – S. 119.

7. Загальне поняття «одяг» передається в давньоукраїнській мові словом «одежа», синонімом якого є «платте» (з рос. платье).

8. *История Руссов или Малой России /Сочинение Георгия Кониского, Архиепископа Белорусского*. – М., 1846. – С. 179.

9. Габа (тур. аба, з араб. – грубе біле сукно природного кольору овечої шерсті) – дешеве грубе, товсте і цупке турецьке сукно природного білого кольору.

10. Сукно (від сукання, нав'яння нитки) – шерстяна тканина полотняного переплетення, що має суцільний ворсовий повстяноподібний застил,

який приховує рисунок ткацького переплетення, надаючи тканині вигляд поярку.

11. Сементовский Н. Старина Малороссийская, запорожская и донская. – СПб., 1846. – С. 18.

12. РДАДА. – Ф. 248. – Спр. 1749. – Арк. 174.

13. 1 рубль = 100 копійок; 1 талер = 1 рубль 30 копійок, 1 польський золотий = 20 рос. копійок, 1 шаг = 2 копійки = 3 польські гроші; 1 гривна = 10 к., 1 алтин = 3 копійки.

14. Відділ рукописів Російської Державної бібліотеки (Москва) (Далі – ВР РДБ). – Ф. 159. – Спр. 2908 (3147). – Арк. 15 зв.

15. Мусулбес, мосулбес, мосолбес – турецьке просте, дешеве вузьке червоне бавовняне полотно, або ж світло-червоний кумач невисокого гатунку; дослівно: полотно (besz) з Мосула (над р. Тигром). Імпортувався в Гетьманщину з Туреччини і Македонії.

Кумач (рос. кумач з казан. кумач – червона) бавовняна матерія, казах.-тат. комах – загальна назва всіх бавовняних матерій, червоний товар; тур. кумаш – матерія, червоний товар; з араб. кумаш – матерія) – бавовняна тканина простого полотняного переплетення, удвічі краща за киндяк, пофарбована у червоний пунцовий, вишневий або зелений колір аналізарином. Набула поширення завдяки яскравості відтінку кольору й стійкості забарвлення до світла й мила /Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб, 1896. – Т. 17. – С. 10; Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Спб., 1899. – Т. 2. – С. 1048; Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. – М.: Рус.яз., 1999. – Т.1. – С. 454.) В Гетьманщину імпортувався кумач турецький, кримський, македонський і вавілонський.

16. *Лудан, лаудан, камка лаудан, камка луданна* (з рос. лаудан, лудан – М.Фасмер, посилаючись на Абаєва, вважає лудан запозиченням із зах.-кавказ. (адиг.) laudan – вид шовкової тканини, шовкова хустка, буквально «шовк із Лоо» (на березі Чорного моря, поблизу м. Сочі) – гатунок камки. *Камка* (з тат., казах., кирг., алт. камха, крим.-тат. kimxa, або ж з тур. і перс. kemkha – взагалі будь-яка квітчаста тканина, або ж з перс. камка – дамаський шовк одного кольору) – цупка, товста і важка коштовна однокольорова (рідше багатокольорова) квітчаста шовкова матерія полотняного переплетення, має китайське або індійське походження. Відзначалася великим

розмаїттям за якістю виробки і сортів. Характерною рисою цієї тканини є наявність як в основі, так і в пітканні товстих шовкових ниток майже однакової товщини. Переплетення ниток подібне до полотняного і відрізняється від останнього лише тим, що нитки основи і піткання не мають правильного чергування між собою, завдяки чому отримується поява узора /Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*/ Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986. – Т.2. – С. 529, 175; Михельсон А.Д. *Объяснение 25000 иностранных слов, вошедших в употребление в русский язык с означением их корней.* – М., 1865. – С. 715; Клейн В. *Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII века, и их терминология* // Сб. Оружейной Палаты. – М., 1925. – С. 56-57. Камка (як і атлас) була набагато вужчою за сукно та трохи вужчою за інші шовкові тканини – менше одного аршина. На 1 каптан йшло до 13 аршин камки. Середнім виводом камка була в півтора рази дорожче за сукно і майже удвічі дешевше за оксамит – від 18 до 30 алтин за 1 аршин.

З кінця XVII і у XVIII ст. в Гетьманщині побутує майже виключно сорт камки лудан, або лаудан (більш рання форма), що імпортувалася з Московії (очевидно транзитом з Далекого Сходу), згідно з даними індуктивних реєстрів. Але про особливості лудану нам практично нічого невідомо /Р НБУВ. – Ф. XVIII. – Спр. 1666. – Арк. 32 зв.; Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII – XVIII ст.ст. /акад. Ник. Василенко // *Український археограф. зб.* – К.: УАН, 1926. – Т.1. – С. 64; РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 37 зв.

17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – Р НБУВ). – Ф. І. – Спр. 55585. – Арк. 9; ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 4936 (5205). – Арк. 2; *Дневник генерального подскарбья Якова Марковича.* – К., 1893. – Ч. 1. – С. 23, 78, 193, 196, 216; 1895. – Ч. 2. – С. 92).

18. *Жупан* (пол. żupan від араб. і тат. зубун, зібун – довге плаття, або лат. jura – те саме) – польсько-український каптан східного походження, знаходився у близькій спорідненості з аналогічним одягом кавказьких, іранських й татарських племен – бешметом. На межі XVII і XVIII століть, внаслідок тісних стосунків з Московією та російським козацтвом, поруч з назвою «жупан» в побуті все частіше фігурують лексичні форми-синоніми «кафтан», «кафан», «каптан» (давньо-рус. кафтан, кавтан, ковтан від тур.-тат. кафтан).

19. *Киндяк* – східна бавовняна кольорова тканина полотняного переплетення, доволі тонка і рідка. Виготовляється із сурових, нефарбованих, ниток, а фарбується вже після зняття з верстата (це помітно і по нерівній окрасці нитки, і по запливливим від фарби отворах між нитками).

20. *Крашенина* – лощене фарбоване полотно саржевого переплетення (наявність на лицьовому боці тканини вузьких смуг (сарж), що йдуть низу зверху направо), яке імпортувалося з Великоросії.

21. Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Оманської імперії (1683 – 84 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII століть. – К., 2000. – Мал. 12, С. 323–324; Очерки истории СССР. Период феодализма. XVII в. – М.: АН СССР, 1955. – С. 673; Білецький П. Український портретний живопис XVII – XVIII ст. – К.: Мистецтво, 1969. – С. 228, 237; Matejko J. *Ubiory w Polsce 1200 – 1795*. – Krakow, 1967. – S. 226; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 203–205; Gutkowska-Rychlewska M. *Historia ubiorow*. – Wroclaw – Warszawa, 1968. – S. 503, 514, 827; Тананаева Л.И. Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. – М.: Наука, 1979. – Рис. 62, 87, 91, 89, 92; Переяслав-Хмельницький державний історичний музей. – Інв. № ВХ – 19; Національний музей історії України. – Інв. № Т- 4542; Музей Івана Гончара. – Інв. № КН – 1198; РДАДА. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 114. – Арк. 37; Спр. 169. – Арк. 241–242; Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 128. – Арк. 127–129, 144 – 146; ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр. 18935. – Арк. 254; Стороженки. Фамільний архив. – Т. 6. – К., 1908. – С. 2, 208; *Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову* // Рус. ист. библиотека, издаваемая Археографической комиссией. – СПб., 1884. – Т. VIII. – С. 1026, 1092, 1128, 1165 – 1167, 1187; *Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке* / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4-х т. – К., 1864. – Т.4. – С. 119; *Бытовая малорусская обстановка в документах XVII – XVIII ст.* // Киевская старина. – К., 1887. – №10. – С. 352, 356.

Звичай утеплення і укріплення одягу бавовною та іншими матеріалами пішов з монгольських і середньоазіатських степів і потрапив в Східну Європу зі Сходу (Персія, Туреччина, Кавказ, Середня Азія). Шар бавовняної волокнини вміщували між підкладкою й лицьовою тканиною, яка зве-

рху стібалася міцним шовком у смугу або «у шахи» навскісними смугами. В першому випадку станок стібався у вертикальну, а рукава у поперечну смугу, утворюючи пласкі валики шириною до 3 см.

22. *Кунтуш*, контуш, кунтиш – з пол. kontusz, що сходить через угор. kontos «сукня, плаття» до тур. Kontоль, що в свою чергу – з перс. назви «сукні начальницької верхньої»; усюди на Сході, як і на Балканах, «контош» означав коротку шубу /Linde S.B. Słownik Języka polskiego. – Lwyw, 1856. – Т.2. – S. 435; Słownik etymologiczny języka polskiego. – W.: Wiedza powszechna, 1957. – S. 253.

23. *Гарус* (пол. haras, aras, hargas, з нім. agras, harras від назви міста Аграс у Франції або нім. haras – волос верблюжий) – недорого, доволі груба ворсиста кольорова вовняна тканина з шерстяної пряжі, подібна до бархану, або бумазеї, виготовлялася у Франції, Німеччині і Чехії. Оцінювалася на одному рівні з сукном низького гатунку (близько 20 коп. за лікоть).

24. Терміном «лиштви», «лишти» (від пол. listwa, lisztwa, з нім. leiste – кайма, обшивка; смуга) позначали в першій половині XVIII ст. в Україні й Польщі оздоблення одягу, аналогічне російському «подпушку», а саме: облямівку, підшивку, «опушку», включаючи обшлагаи, або вилоги на рукавах, відмінного від лицьової тканини кольору. Ця оздоба являло собою смугу тканини відмінного кольору шириною до 10 см, нашиту по краю внутрішньої сторони під, подолу, коміру та кінців рукавів у верхнього одягу (жупана, кунтуша, опанчі тощо). Причому до XVIII ст. кінці рукавів не часто відвертали, але поступово вони стали оформлятися вилогами, або карвашами (обшлагами) шляхом відвертання /Linde S.B. Słownik Języka polskiego. – Lwyw, 1856. – Т.2. – S. 646.

25. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке... – К., 1864. – Т.4. – С. 119–120; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII – XVIII ст... – С. 352 – 356; РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 128. – Арк. 127–129, 144 – 146; Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 241; ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр. 58456; Спр. 55718 (Лаз. 415) – Арк. 427; Спр. 62657 (Лаз. 106). – Арк. 191 зв. – 193, 195 – 197; Ф. XXVIII. – Спр. 1. – Арк. 23 зв., 27 зв., 36 зв., 54 зв.; Старинная одежда и принадлежность домашнего быта слобожан // Харьков. сб. – Харьков, 1887. – Вып. 1. – С. 172; Яворницький Д.І. Вказ. пр. – Т. 1. – С. 205–206; Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow za panowania Augusta III. – Wyd. drugie. – Petersburg; Mohylew., 1855. – Т. III. – S. 166–168; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorow. – Wroclaw –

Warszawa, 1968. – S. 659, 868, Rys. 651, 750, 751 a-c, 760 a, в, Планшет V; Polski mundur wojskowy / Żygulski Z., Wielecki H. – Krakow, 1988. – S. 27.

26. *Каламайка, коломайка або коломійка* (через пол. kalatajka з нім. kalamank, з сер.-лат. salamancus) – європейська міцна вовняна матерія, іноді з домішкою шовку, бавовни та шерсті кози, що має полиск й лице з одного боку. Бувала різних кольорів і узорів. В російській мові вона значиться під назвою каламенок або коломенок.

27. Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Оманської імперії (1683 – 84 рр.)... – Мал. 12; Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Пам'ятки України. – 2001. – № 1-2. – С.154; Николаева Т.А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – К.: Наук. думка, 1987. – С.66; История народов Северного Кавказа с древних времён до конца XVIII в./ Отв. Ред. Б.Б. Пиотровский. – М.: Наука, 1988. – С. 470–471.

28. ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 14063. – Арк. 25.

29. *Шаровари* – через тюрк. посередництво запозич. з іран. шаравара – штани; ново-перськ. шальвар – те саме. Також відомі за писемними джерелами під назвами «штани», «убранне», «убрання» (пол. ubranie).

30. Чухліб Т. Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Оманської імперії (1683 – 84 рр.)... – Мал. 12, С. 323-324; ЦДІАУК. – Ф.269. – Оп.1. – Спр. 993. – Арк. 18, 125; Спр. 2140. – Арк.1–18; Kitowicz J. Opis obyczajow... – S.162; Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России. – К., 1851. – С.32; Познанский Б. Одежда Малороссов // Тр. XII Археолог. съезда в Харькове. – М., 1905. – С. 195-196.

31. Археологія доби українського козацтва. – К., 1997. – С. 85; Шафонский А. Указ. соч. – С. 33; Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, Верований и прочих достопамятностей. – СПб, 1799. – Ч. IV. – С. 343; Познанский Б. Указ. соч. – С. 199-200; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв. – М.: Наука, 1989. – С. 33; Равдоникас Т.Д. Очерки по истории одежды населения Северо-западного Кавказа (V в. до н.э. – конец XVII в.). – Л.: Наука, 1990. – С. 72–73; Львівський історичний музей. – Інв. № Шр – 441, Шр–442.

32. Kitowicz J. Opis obyczajow i zwyczajow... – Т. III. – S. 159-160; [А. Ригельман]. Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще..., 1785-86 года. – М., 1847. – Часть IV. – Рис. 8. «Малороссийский козацкий подпомощник, посполитый козак»; Познанский Б. Указ. соч. – С. 189; ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 20823. – Арк. 1.

33. ЦДІАУК. – Ф. 56. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 8–10; Познанский Б. Указ. соч. – С. 188.

34. Лівобережна сорочка XVIII ст. була тунікоподібна, широка, прямо-спинного крою. Мала дуже довгий грудний розріз по центру, прикритий вузьким клапаном, пришитим по правому борту, вузький сторчовий комір з прямими кінцями, який застібався шнурочком, протягнутим крізь прорізні петлі на кінцях коміра, або гудзиком. Рукава – прямі, дуже широкі і просторі (найширші по Україні), на кінці призбирані густо, закінчувалися вузькою обшивкою і застібалися гапличками чи шнурковими гудзичками. Рукава на кінцях часто прикрашалися вишивкою /Николаева Т.А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 34-36; Полтавський краєзнавчий музей. – Інв. № ТК – 1934.

35. *Опанча, епанча* (з тур. японджа, япунджа – рід коміра або плаща грубої роботи; півн.- тюрк. япунча – те саме, від «яп» (в тур., кирг., тат. та ін. тюрк. мовах) – крити, закривати, покривати /Радлов В.В. Указ. соч. – Т. III. – С. 1, 259, 262, 263; Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т. – 3-е изд., стереотип. – М.: Рус.яз., 1999. – Т. 2. – С. 284; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка... – 1986. – Т. 4. – С. 559.

36. На Лівобережжі у козаків та інших верств населення побутували кожухи, пошиті до стану, не довше як до середини литки, що було зумовлено особливостями військового побуту та тісними контактами зі слобідськими й донськими козаками і кавказькими народами. За кроєм кожух був подібний до свити з «вусами», спинка в стані підрізлася і переходила у вузьку «прохідку», юбка розширювалася вставними клинами. По боках робилися вертикальні прорізні кишені. Мав незначний запах наліво. Застібався кожух за допомогою кількох гудзиків (зазвичай плетених із ремінця), пришитих по краю правої поли, і накидними шнуровими ремінними петлями. Рукава нормальної довжини поступово звужувалися к кінцям, які могли відвертатися у вигляді круглих карвашів, часто підшитих чорним

смушком. Шви спини і «вуса» укріплювалися і водночас оздоблювалися смугою шкіри, часто прикрашеною кольоровими нитками. Кожух шився з коміром сторчковим високим або більш традиційним відкидним великим коміром, підшитим чорним смушком /Опис подорожі шведського посла на Україні 1656 – 1657 р. (Гільдебрандт)/ Дюмет Оляччин // Наукове товариство ім. Т. Шевченка. – Львів, 1937. – Праці історично-філософичної секції. – Т. 154. – С. 55; Георги И.Г. Указ. соч. – СПб. 1799. – Ч. IV. – С. 342 – 343; Львівський історичний музей. – Інв. № ТК – 3719.

37. ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 2103 (2292). – Арк. 4.

38. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2. – С. 293-294.

39. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 14106. – Арк. 4; Спр. 4253. – Арк. 15, 16.

40. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 53763. – Арк. 420 зв.; ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 1755 (1938). – Арк. 1; ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9417. – Арк. 9-10; Спр. 10242. – Арк. 1-2; Спр. 10764. – Арк. 1; Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1026. – Арк. 2, 3.

41. ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 1. – Арк. 3 зв.; ЦДІАУК. – Ф. І. – Спр. 58456; РДАДА. – Ф. 248. – Спр. 1816. – Арк. 137, 140.)

42. Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorow. – Wroclaw; Warszawa, 1968. – S. 829, Rys. 2; [Ригельман А.] Летописное повествование о Малой России... – Рис. 3 «изображение знатного Малороссийского шляхетства».

43. Валторна (від нім. waldhorn – лісний ріг) – музичний інструмент, що складається із мідної кільцеподібної вигнутої трубки.

44. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 9417. – Арк. 5.

45. Дядиченко В.А. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава (к 250 – летию Полтавского сражения). – М.: 1959. – С. 260.

46. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6111. – Арк. 8.

47. ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 2908 (3147). – Арк. 21, 22; Спр. 4938 (5207). – Арк. 1; Спр. 4939 (5207). – Арк. 3 зв.; Спр. 1930 (2117). – Арк. 1, 2; Спр. 1831 (2015). – Арк. 1; та інші справи.

48. Отрывки из Нежинских магистратских книг 1667 – 1674 годов. – Чернигов, 1887. – С. 44-45.

49. *Кобеняк* (пол. korpieniak, kiepieniak через угор. korenyeg, з тур.

кдрдпдк, кирг. кердпдк – плащ від дощу), ярмолук (з тур. ягмурлук – плащ-дошовик, опанча) – довгий й широкий суконний плащ прямоспінного крою, розширений до низу від пройм, з широкими рукавами нормальної довжини, трохи звуженими к кінцям. Мав подвійний комір: верхній – у вигляді невисокої стійки, а другий комір – великий відкидний чотирикутний, довжиною майже до пояса, вшивався між стійкою і станком, в дощ і сльоту накидався на голову замість каптура. Іноді замість відкидного коміра кобеняк оснащувався справжнім каптуром. Застібався кобеняк на гудзики і накидні петлі, пришиті по борту від коміра до стегна /Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство Польське ... // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 95; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову... – С. 1160; Шафонский А. Указ. соч. – С. 32; Георги И.Г. Указ. соч. – СПб. 1799. – Ч. IV. – С. 342 – 343; Познанський Б. Указ. соч. – С. 207–208; Стороженки: Фамильный Архив. – Т. 6. – К., 1908. – 1702. – С. 201; Вгьскнер А. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza powszechna, 1957. – S. 228; Linde S.B. Słownik Języka polskiego. – Lwyw, 1856. – Т. 2. – S. 135; Golembiowski L. Ubiorы w Polsce od najdawniejszych czasow... – S. 175.

50. ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 128. – Арк. 52 зв.

51. ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 1928 (2115). – Арк. 2 зв.

52. ВР РДБ. – Ф. 159. – Спр. 1931 (2118). – Арк. 1 зв., 3-16; ЦДІАУК. – Ф. 269. – Спр. 4440. – Арк. 6.

53. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10578. – Арк. 1.

54. тонке сукно найкращого гатунку, було найбільш поширене в одязі заможної старшини високого рангу.

55. *Позумент*, «пузумент», «пузамент», «бузумент» – галун, вузька тасьма, виготовлена із золотих, срібних або мішурних високопробних ниток на шовковій чи шерстяній основі. Використовувався для обшиття предметів обмундирування і спорядження.

Біть – тонкий *сплющений* золотий, срібний або сухозлотистий (мішурний) дріт. Навивається на нитки шовкові, конопляні або льняні. Використовується при тканні парчей, виготовленні багатьох оздоб (галуна, мережива тощо) і для гаптування /Словарь коммерческий / Пер. с франц. В. Левишным. – М., 1787. – Ч. 1. – С. 187.

Мишура (араб.), сухозлітка – назва металевої нитки, що виготовляється з латуні або жовтої міді, на зразок цівкового золота, біті чи канітелі, а також – з олова під срібло. Але при першій вологості повітря вона втрачає полиск і червоніє, а олово темнішає /Словарь коммерческий. – М., 1790. – Ч. 4. – С. 211.

56. ЦДІАК України. – Ф. – Оп. 3. – Спр. 10947. – Арк. 1–2, 10.

57. ЦДІАК України. – Ф. – Оп. 3. – Спр. 10783. – Арк. 1–2.

58. *Гранитура, кранитура* (з рос. гарнитур, гарнитура, гранитур (гродетур, гроденаплъ) від фр. Gros de Tours; назва побутує протягом другої третини XVIII ст.) – гатунок товстої цупкої лискучої шовкової матерії полотняного переплетення, що має рубчасту (репову) поверхню. Нитки піткання у неї значно товстіше за основу і проложені удвічі рідше, тоді як на видноті знаходяться сильно прибиті лискучі і красиві нитки основи, що закривають повністю більш товсті нитки піткання /Словарь коммерческий... – М., 1789. – Ч. II. – С. 13–14; Фасмер М. Указ. соч. – Т.1. – С. 394; Михельсон А.Д. Указ. соч. – С. 130; Энциклопед. словарь. – СПб.: изд. Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона, 1899. – Т. 26. – С. 803.

59. 1 лікоть = s аршина = 12 вершків = 54 см; 1 аршин = 16 вершків = 71.12 см.; 1 вершок = 4.45 см.

60. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10947. – Арк. 16.

61. збережені зразки суконного одягу і сукон XVIII ст. як і ілюстративні джерела свідчать, що «блакитні» і «голубі» сукна були в дійсності темно-синіми.

62. Славутич Є. Однострої гвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С. 332–333; Студенецкая Е.Н. Одежда народов Северного Кавказа. XVIII – XX вв. – М.: Наука, 1989. – С. 27, 28, 30, 39, Рис. 1; Познанский Б. Указ. соч. – С. 205–206; Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів: У 7 т. – Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 47, 86; Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – С. 28–29; Яворницький Д.І. Вказ. пр. – Т. 1. – С. 205–206; Барсуков А. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II // Киев. старина. – 1887. – №. 9. – С. 91, додат. №4; Казаки в изображении ино-

странных художников //Казачий круг: альманах. – М., 1991. – Вып. 2. – Рис. 4; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – Рис. 3, 8.

63. З 50-х років «кунтуш» у Гетьманщині набуває статусу позастроювого шляхетського одягу. Від черкески він відрізнявся тим, що його довжина, колір, матеріал та оздоблення залежали від волі власника. Носити його стає привілеєм шляхти, вищих чинів українського війська та абшитованих козаків /Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1984. – №9. – С. 33.

64. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 4412. – Арк. 73–74.

65. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10947. – Арк. 7.

66. Славутич Є. Однострої гвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. – К., 2004. – Число 11. – Ч. 1. – С.334; Його ж. Однострої Надвірної компанійської корогви гетьмана Кирила Розумовського // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – Число 7. – К., 2004. – С. 164–166; ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 993. – Арк. 120, 125.

67. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 4412. – Арк. 49.

68. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 12611. – Спр. 2.

69. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – 9417. – Арк. 17, 19; Спр. 12611. – Арк. 9-10; Ф. 269. – Спр. 1026. – Арк. 2, 3, 9, 10.

70. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 4412. – Арк. 74-75.

71. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 1547. – Арк. 1, 2; Спр. 4440. – Арк. 6; Спр. 4412. – Арк. 74-75.

72. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 1547. – Арк. 6, 10–11.

73. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 1547. – Арк. 16, 22.

74. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 1547. – Арк. 23.

75. РДАДА. – Ф. 248. – Спр. 5457. – С. 442.

76. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 4440. – Арк. 2.

77. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 2275. – Арк. 2; Спр. 4440. – Арк. 3, 7-8; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18057. – Арк. 2.

78. Струкевич О. Кирило Розумовський // Історія України в особах: Козаччина. – К.: Україна, 2000. – С. 252.

79. Роки правління К. Розумовського виявилися дуже плідними у військовій сфері і були означені, зокрема, реформуванням та масштабною уніфікацією зовнішніх атрибутів військових інститутів Гетьманщини: одно-

строїв, озброєння та колективних відзнак, як у козацькому війську, так і в найманих частинах. В результаті реформ військовий однострій набував суворішої регламентованості, підкреслював приналежність його носія не тільки до військової корпорації, але й – до певної воїнської служби, спеціальності, як то: козацької, поліцейської, караульної жолдацької, кур'єрської–їздової, військової музики, артилерійських служителів. Але, якщо консервативна козацька старшина залишалася вірною традиційним шляхетським лицарським ідеалам і намагалася боронити козацькі традиції, то гетьман, прагнучи ствердитися в ролі суверенного правителя європейського кшталту, мріяв європеїзувати українські збройні сили, наслідуючи взірці провідних європейських армій. Полеми випробування в цьому напрямку стали підзвітні гетьману наймані урядові служби, яких він бажав уподібнити надвірним гвардіям й іншим службам (зокрема музиці) в Росії та європейських країнах, тобто наблизити їх зовнішній вигляд до європейських стандартів.

80. 1 пуд = 40 фунтів; 1 фунт = 32 лоти = 96 золотників = 409 S г; 1 лот = 3 золотники, 1 золотник = 4 г 266 мг /Словарь коммерческий. – М., 1787. – Т. 1. – С. 454..

81. Пістря (малорос.«пестрадь» через рос. пестрядь, пестредь від пєстрий, пєстр, пестра, пестро) – грубе конопляне полотно з фарбованою основою і білим пітканням або білою основою і фарбованим пітканням.

82. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 4455. – ЦДІАУК. – Арк. 3.

83. *Прибор* (від давньорус. прибирати – прикрашати) – оформлення мундиру, загальна назва всіх металевих деталей обмундирування, часто також розуміється прикладне сукно. Розрізняли прибор металевий (золоте чи срібне шиття, позументи, галуни, гудзики, погони, еполети, аксельбант та ін.) та суконний (кольорові коміри, обшлаг, клапани, облямівка, лацкани, відворот, фалд, деталі головного убору та ін.). Прибор ніс головну інформацію про приналежність власника до роду військ та військової частини.

84. Після отримання графського титулу у 1744 р. К. Розумовський розробив для себе родовий герб: щит мав золоте і чорне поля, на яких зображено двоголового коронового орла протилежних кольорів. На грудях орла – синій щиток зі срібною кірасою, пробитою двома червоними стрілами. Над шоломом – синій прапор з кірасою та стрілами, як на щиті /Єремеев І.С. Герби гетьманів України. – К.: УЦІММ-ПРЕС, 1998. – С. 50–51.

85. Славутич Є. Однострої гвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського... – С. 340-344; ЦДІАУК. – Ф. 269. – Спр. 3985. – Арк. 2 – 5; Спр. 3997. – Арк. 2; Спр. 3380. – Арк. 2; Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 817. – Арк. 57-58, 60-61; Ф.51. – Оп. 3. – Спр. 17708. – Арк. 3; Спр. 17666. – Арк. 1–5.

86. В середині XVIII ст. до 60-х років в європейській і російській моді був однобортний *каптан*, відомий як «жюстокор» (фр. *juste au corps* – буквально: «точно за формою тіла»), без коміра або з невеликим відкладним коміром та з широкими розрізними обшлагами. З-під рукава виходили батистовий буф і манжет сорочки з оборками із батисту чи мусліну, шириною в долонь. Каптан щільно облягав фігуру у верхній частині, був досить вузький в плечах і не діставав до колін приблизно на 2 вершка. На полах мав розрізи по центру спинки та на бокових швах майже до рівня талії; бокові розрізи оформлялися зустрічними складками, за рахунок яких каптан розширювався донизу. Края розрізу на спинці закладали з кожного боку в глибоку зворотну складку, часто прикрашену петлицями. Попереду на обох полах розташовувалися горизонтальні прорізні кишені, прикриті великими клапанами з трьома мисиками, оснащені петлями. Каптан застібався попереду прорізними петлями і гудзиками до 10 штук, пришитими по правому борту від коміра або шийного вирізу до стегна, а іноді до самого подолу у якості прикраси. Такі самі гудзики пришивалися на ліфі в бокових розрізах по 1, по 3 чи 4 – на обшлагах і по 3 – під клапанами кишень. Його оздоблювали по краю коміра чи шийного вирізу, по борту піл, спинному проріху, а також на клапанах кишень і обшлагах позументом, мереживом або металевим шитвом. Під каптаном носили *камзол* однобортний чи двобортний без рукавів (в арміях і гвардіях у нижніх чинів і рядових камзоли були зазвичай з рукавами). Камзол, повторюючи в цілому крій каптана, був трохи коротше за каптан, не мав коміра і складок, але розрізи позаду і по боках зберігались. Кишенькові клапани були ідентичні каптанним і розташовувалися майже на тому самому рівні. Його також оздоблювали доволі і на і клапанах позументом і шиттям. Вверху з-під камзола випускалася накрохмалена манишка полотняної сорочки, тобто гафровані батистові чи муслінові манжети з оборками (жабо) навколо грудного розрізу. На шії пов'язували білий або чорний *галстук* (шийну хустку), обов'язковий елемент чоловічого строю того часу. Галстук являв собою широку смугу батисту, мусліну або шовкової волосної тканини в 6-8 см завширшки, туго

охоплював шию і зав'язувався позаду бантом чи зав'язками із замком. Біла перука чи довге волосся завивалося над висками у буклі, а позаду зав'язувалося у довгу косу, яка перев'язувалася чорною або білою шовковою стрічкою, пов'язаною вверху на рівні коміра бантом. Поясним одягом служили *штани-кюлотти* (від фр. culotte – штани). Вони були досить просторими, довжиною лише до литки, шилися на широкому поясі, затягнутому позаду по фігурі шнурівкою, тасьмами або суконним ремінцем, а попереду застібнутому на 2-3 гудзики. По боках мали прорізні кишені, а попереду – відкидний клапан-лацбант або гульфик, який застібався двома гудзиками. Холщі звужувалися к кінцям з розрізом по боках, закривали коліна, заходячи поверх панчоха, застібалися біля колін на кілька (3-4) гудзиків і затягувалися тасьмами-зав'язками – шліфами, пришитими до низу холош. Кінці разом з розрізами нерідко обшивалися по краю позументом чи мереживом. Доповнював стрій шерстяний або поярковий трикутний чорний *капелюх* із загнутими з трьох боків широкими полями. Поля капелюха підтягували до тулії шнурком, т. зв. «обдержкою», який виходив назовні у вигляді смуг. По краю піл капелюх обшивався позументом, з лівого боку біля верхнього краю поля за допомогою гудзика і петлиці кріпився тканий бант-кокарда, а над ним – плюмаж із пір'я. Матер'яний бант символізував приналежність до якогось правлячого дому (зокрема у Росії – білий, у Австрії, Пруссії та інших німецьких держав – чорний) /Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: В 2-х ч. – К.: Мистецтво, 1978. – Ч. II. – С. 112; Голыженков И., Степанов Б. Европейский солдат за 300 лет (1618 – 1918). Энциклопедия военного костюма. – М.: Изографус, ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 7–8, 11, 70–93; Das Heer Maria Theresias. Herausgegeben und Erlautert von Fridrich Kornauth. – Wien, 1973. – S. 28–69, 85–88; Русский костюм 1750 – 1830. – Вып. 1/ В. Рындин. – М., 1960. – С. 17–18, 66, 68; Коршунова Т.Т. Костюм в России XVIII – начала XX века. Из собрания Гос. Эрмитажа. – Л.: Художник РСФСР, 1979. – С. 7-8; Висковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск с рисунками, составленное по высочайшему повелению. – 2-е изд. – СПб., 1899. – Т. 3. – С. 22–23, 25–26, 33, 68–70, 106, 116–117; Беспалов А. Армия Петра III. 1755–1762. Голштинский корпус в России. – М., 2003. – С. 34, 35; Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (1727–1753). – К.: Изд. Киев. старины, 1884. – С. 271; Лентин С. Русский военный мундир XVIII века: Краткий исторический очерк.

– М.: АО ПАНАС-АЭРО, 1996. – С. 35–36; Летин С. Мундиры русского генералитета 1745 – 1764 // Цейхгауз. – М., 1991. – № 1. – С. 16 – 18; Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. XLIII. – Ч. I. Книга штатов. – С. 114 – 116; ІР НБУВ. – Ф. XXVIII. – Спр. 1. – Арк. 13; РДА-ДА. – Ф. 248. – Спр. 2727. – Арк. 25 зв. – 26.

В подібному строї зображені на портретах кінця 40-50-х років зокрема і графи Олексій та Кирило Розумовські / ІР НБУВ. – Ф. I. – Спр. 70260. – Арк. 21, 30; Ф. X. – Спр. 11718 – Арк. 1; Україна – козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К.: ЕММА, 2004. – С. 489-490.

87. *Крильця* (жаргон) – тканинні нашивки на плечах музикантських мундирів. Спочатку робилися для збереження плеча мундира від передчасного стирання барабанним перев'язом. В подальшому – визначальна риса мундирів музикантів /Введенский Г.Э. Терминология мундироведения: Язык области знаний и атрибуционные реалии. Учебное пособие. – СПб. : Санкт-Петербургская академия культуры, 1998. – С. 44.

88. Висковатов А.В. Историческое описание одежды и вооружения... – СПб., 1899. – Т. 3. – С. 33, 122; Беспалов А. Указ. соч. – С. 34, 36, 39; Голыженков И., Степанов Б. Европейский солдат за 300 лет (1618 – 1918). Энциклопедия военного костюма. – М.: Изографус, ЭКСМО-Пресс, 2001. – С. 75, 83, 93

89. Коршунова Т.Т. Указ. соч. – С. 7-8; Дневник генерального хоружаго Николая Ханенка (172–1753)... – С. 461; Галагановский Фамильный Архив // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 465.

90. *Обилагы* (рос. з нім. Aufschlag, голл. Opslag.) – вилоги, закарваши у рукавів приборного кольору, а іноді з іншої матерії відносно до лицьової; спочатку постали через відгортання кінців рукавів, показуючи кольорову підшивку – «лиштву».

91. *Камзол* (рос. камзол, через нім. kamisol від фр.kamisole) – жилет, що вдягався під каптан.

92. Змазані по вивороту чи міздрі ваксою для міцності змазаний.

93. *Португея* (від фр. porte-eppe) – система ременів для носіння січної зброї. Складалася з ременя і двох пасків або лопаті для кріплення зброї.

94. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Спр. 3442. – Арк. 3-4; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18057. – Арк. 2.

95. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 3442. – Арк. 2; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18057. – Арк. 2–3.
96. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 3442. – Арк. 2; Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18057. – Арк. 3.
97. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18057. – Арк. 3-4; Ф. 269. – Спр. 3442. – Арк. 1.
98. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 18057. – Арк. 4–7.
99. ЦДІАК України. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 1802. – Спр. 1.
100. РДАДА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 164 зв.; ЦДІАУК. – Ф. 269. – Спр. 2691. – Арк. 3.
101. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 2690. – Арк. 1, 2.
102. ЦДІАК України. – Ф. 269. – Спр. 4440. – Арк. 8.
103. Під впливом військової моди крій донської черкески став швидко поширюватися і в буденних свитах лівобережних козаків, служителів, а також посполитих і ремісників, що підтверджується документальними та іконографічними матеріалами. Не оминули увагою цю історичну реалію і історики другої половини XVIII ст., зокрема: А. Шафонський, О. Рігельман, Антоновський, В. Рубан. За даними вітчизняних етнографів Б. Познанського і Ф. Вовка в багатьох місцевостях східних та південно-східних регіонів України і 150 років потому селянська свита носила назву «черкеска» і зберігала властиві козацькій черкесці крій, форму і застібку /Познанский Б. Указ. соч. – С. 205 – 206; Волков Ф. Этнографические особенности украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т. II. – С. 585.
104. ЦДІАУК. – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 155.

Eugene Slavutych

**SERVICE DRESS AND UNIFORMS PROVIDING OF MILITARY
MUSICIANS IN THE LEFT-BANK HETMANATE**

Given research is the first try in domestic uniforms studies to shed light upon peculiarities of uniforms providing of military musicians (as the category of military attendants) in historical dynamics and to give a probable characteristics of the staff's service costume. The research is conducted on the complex of archives materials, which are introduced in scientific application by the author.